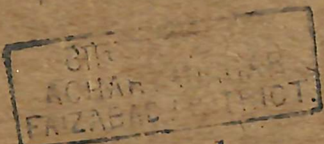
सेवा में Dr. K.K. Awasthi
Numayash Chauraha
Sandi Road
Hardoi

प्रेषक— गोपनीय विभाग
अवध विश्वविद्यालय

P-PP. 1-82 1000

॥ श्रीः ॥

पाणिनिव्याकरणे

उत्तरपक्षावली ।

सा च

खेमराज श्रीकृष्णदास श्रेष्ठिना

मुम्बय्यां

स्वकीये "श्रीवेङ्कटेश्वर" स्टीम्-मुद्रणालये

मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

संवत् १९६६, शके १८३१.

॥ श्रीः ॥

पाणिनिव्याकरणे

उत्तरपक्षावली ।

सा च

खेमराज श्रीकृष्णदास श्रेष्ठिना

मुम्बय्यां

स्वकीये "श्रीवेङ्कटेश्वर" स्टीम्-मुद्रणालये

मुद्रियत्वा प्रकाशितम् ।

संवत् १९६६, शके १८३१.

॥ श्रीः ॥

अथ

उत्तरपक्षावलिप्रारम्भः ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

विद्याविनोदचतुरं विद्यादं विघ्ननाशनम् ।
तथाविधं मन्त्रुदेवं गुरुं वाग्देवतां भजे ॥ १ ॥
प्रश्नावल्यां होरिलस्य ये प्रश्नाः पण्डितैः कृताः ।
तेषां सदुत्तरार्थाय क्रियते ह्युत्तरावली ॥ २ ॥

तत्र तावत् धातोस्तन्निमित्तस्येति किम् ओयते औयतेति मूलोक्तदोषनाशाय न यकीति न्यासः । तत्समाधानम् आचारक्विबन्तप्रकृतिककर्तृक्विबन्तगोग्लौशब्दादिभ्यः तत्र साधुरिति यति गोयं ग्लौयमित्यादि तथा विजन्तभूधातोर्भौ इत्यस्माद्याति भोयमित्यादौ च धातोरेव यादिप्रत्ययभिन्नमित्यस्य वान्तादेशो माभूदिति न यकीति न्यासो दुष्टः ॥ इको गुणवृद्धी । वदव्रजहलन्तस्याच इति । ओतश्श्यनीति आदेच उपदेशसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यादजन्तेभ्य आचारक्विपोऽभावे तु भोयमित्यादाववश्यं दोषात् स दुष्ट एव । अतः अन्यत्समाधानं विभावयन्तु सुधिय इत्युक्तम् । तत्र समाधानान्तरमुक्तं भाष्यविरुद्धं तु धातोरित्यवयवषष्ठ्यैव उङ्शंभुस्तमिच्छति ऊयति आ ऊयति ओयति लङि औयदित्यादौ यथान्यासे न वान्तादेशः क्यजन्तधातोरवयवस्यैवैचो यादिप्रत्ययनिमित्तत्वाभावान्न यकीति न्यासे तु स्याद्दो- । गव्यति नाव्यति इत्यादौ तु व्यधिकरणषष्ठ्या चिन्त्यो वान्तादेशः द् तन्निमित्तस्येत्यनेन यादिप्रत्ययभिन्ननिमित्तस्यैवैचो वान्तादेश-

व्यावृत्तिरिष्येत तदा स्वाभाविकस्यैवैचो वान्तादेशे सिद्ध्यति गव्य
त्यादि सामान्यस्य व्यावृत्तौ तु न सिध्येदिति तत्त्वप्रकाशिका
स्पष्टम् । अकित्तद्धितयोः इति न्यासे यादौ तद्धिते च वान्ता
निषेधे तु बाभ्रव्यं गव्यतीत्यादि न सिद्ध्येत् न यकीति न्यासे ओ
इति न कुङितीति न्यासे गव्यमित्यादि च न सिद्ध्येत् । वान्तो
प्रत्यये दृश्यते इति च कृते यद्वा यि प्रत्यये स्वरबहुलमिति
यान्तवान्तादेशा बाहुलका इति सिद्धौ बहूनां वान्तविधीनां वैय
तथापि लक्ष्यानुसरणक्लेश इति सुहृद्भूत्वाचार्यस्तथा न कृतवान् अत
पाणिनीयानां क्वचित्स्वरक्यकार इत्यपातलक्षणस्य अस्मदाद्युद्दे
कृतत्वात् एतल्लक्षैकचक्षुष्काणां तं विना लक्षणं लक्ष्यदर्शनमाशङ्क्य नास
कर्तव्या यत्रानुगम इति भाष्यादननुगम एव लक्ष्यदर्शनं शरणं स
प्रामाण्य इति बोध्यम् । यत्तूक्तं वान्तो यीत्यस्य तत्सूत्रस्य भाष्याद्धा
विषयकत्वाद्धातोरित्यारब्धमृषिणेति तद्धातुरित्येतत्सूत्रस्थभाष्यवि
निर्मूलं च तथा हि प्रकृतसूत्रे भाष्ये एवकारः किमर्थः नियमार्थः नैतदी
प्रयोजनं सिद्धे सत्यारभ्यमाणउत्तरेणैवकारं नियमार्थं भविष्यति इष्टतो
वधारणार्थः तर्हि शङ्कव्यमित्यादौ यदि स्यादित्युक्तेः ॥ यत्तु असि
बहिरङ्गपरिभाषाया ऊठ्ग्रहणं ज्ञापकं इति भाष्ये दूषणं दत्तम् ऊठ्ग्रहणं
ज्ञापकं प्रौहेत्यादौ विभक्त्युदात्तार्थं तदकरणे ऊडिदं पदाद्यप्पुम्रैद्युभ्
पराऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता स्यादिति न प्रवर्तते इत्युक्तं तदिष्टाप
रदुष्टं वाहःस्थाने य ऊठ तस्य तेन ग्रहणमिति तद्भाष्यतो लाभात् कथ
न्यथा व्यूह इत्यादेरनभिधानमिति विभावय ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपध
याश्चेत्यादिविहिते ऊठि ज्रूः जूरौ ज्रूरः तूरेत्यादावेव तत्प्रवृत्तेः तदु
परिभाषेन्दुशेखरे प्रौह इत्याद्यसाध्वेव वृद्धेः प्राप्तेः, अन्ये तु परिभाष
शयं विना न विधानं वर्णयन्ति ऊठिदमित्यत्र ववदिमेवास्तु को
अस्य दीर्घ ऊकारो यत्र वाशब्दस्य ह्रस्व उकारो यत्र ततः पराऽसर्वन
मस्थानविभक्तिरुदात्ता स्यादिति आद्यस्य ज्रूरः जूरेत्यादि द्वितीय
विश्वौह इत्याद्युदाहरणं वश्च वाश्च वौ द्वन्द्वे कृते लोपो व्योर्वलीति वलो

उश्च ऊश्चेति ह्रस्वदीर्घयोर्द्वन्द्वे कृते षष्ठीतत्पुरुषः ववास्थाने यौ ह्रस्वदीर्घौ उकारौ ताभ्यां पराऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्तेति तदर्थः । वो इदमित्यत्रावादेशः इदमपि समाधानं संदिग्धं क्लिष्टं लोपो व्योर्वलीति सूत्रस्थ वकारप्रत्याख्यानपरभाष्यविरुद्धं चेत्यरुचेरुक्तं दीर्घोच्चारणमूठोऽस्यां परिभाषायां ज्ञापकं संप्रसारणे निमित्ते गुणे वृद्धिरेचीति वृद्धौ विश्वौह इत्यादिसिद्धेरिति तदपि चिन्त्यम् । दीर्घोच्चारणस्यैत्येधत्यूठ्स्विति विशेषणार्थत्वं शेखरे स्फुटं जनानवति इति जनौरित्याद्यर्थमुक्तत्वात् । ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्चेत्यत्रापि ह्रस्वकरणे अक्षद्युरित्याद्यसिद्धेः । एतेनोठिदम्पद्याद्यप्युम्रैःद्युभ्य इत्यत्रापि ह्रस्व एव पठ्यते तत्परास्तम् । किं च चतुरनडुहो नद्यजादीत्यस्याग्रे वाह इति पठित्वा वाहः परे नद्यजादी उदात्ते स्त इत्येव सिद्धे ऊठग्रहणं व्यर्थमित्युक्त्वा वाहनद्या उदात्तविधानाद्वाह इति ङीप्विधिरपि नापूर्व इति भाष्याशयः । तस्यापि अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासइत्यस्याग्रे पाठेन ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येन तस्य व्यवस्थितविभाषापरत्वादिष्टसिद्धिरित्युक्तं तदपि न । वाह इत्युक्ते ऊडिदमित्यत्रोठोऽकरणे जूर इत्यादौ स्वरासिद्धिः । तत्रोठि कृते वाह इत्यस्यापि करणे वाह इति ङीब्विधिज्ञापकसिद्ध इति लाघवं यथायाति तथापि अनभिधानमेव शरणं तत्रापि कथमन्यथा वाहो ङीप ज्ञापकादूङेति क्रियतां तस्यापि यूस्त्र्याख्याविति नदीत्वात् कथं वा श्रीमद्भिः प्रवाहेरित्यादौ परादिवद्भावेन वाह इत्यनेन प्राप्तः स्वरो बाधात् किं च तस्य बाह्यप्रयत्ने इत्यस्य वाह इत्यादौ त्वदुक्तव्यवस्थितविभाषाश्रयणं च प्रमाणं किं चोठः स्वरस्य विश्वौह इत्यादौ इष्टत्वज्ञापकपरभाष्यविरोध श्चेति तत्स्वराभिधानस्य भाष्यकारानभिप्रेतत्वमेव लभ्यत इति दिक् ॥ यत्तु विभक्तिश्चेति व्यर्थं प्रदेशे क्वचिद्यथायथं सुप्तिङ्ग्रहणेन चेष्टसिद्धेः । अष्टन इत्यत्र सुपीत्येवास्तु त्यदादीनामत्यत्र सुपीत्यनुवृत्तौ यत्र तत्रेत्यादावत्वं तु प्राग्दिशीयानां सुप्संज्ञयैव सिद्धे सुपि चेत्यत्र सुपि यभि इति न्यासेनैतर्हीत्यादौ अदोषः सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति सुपो लुक सुप्पितावित्यनुदात्तता च न

त्रलूतसिलादीनां विधानसामर्थ्यात् त्रलादौ लित्करणाच्चेति विभावयन्
सुधिय इत्युक्तम् तत्र विभक्तिसंज्ञा त्रलादौ प्रयोजनमिदमस्ति इद
इशादेशे ऊडिदमिति इदं स्वरेण तस उदात्तत्वमिति प्राग्दिशीय इत्य
भाष्ये स्पष्टं ततस्तृतीयद्वित्वमेतद्भाष्यगौरवादिति च कैय्यटे तत्र
यदुक्तं त्रलादीनां सुप्संज्ञायां सुपो धात्विति लुङ्न तेन विधानसामर्थ्य
दिति तन्न । तद्धिते सति प्रातिपदिकसंज्ञा तस्यां च तद्धितलोप इ
सन्निपातविघातादेवालुक्सामर्थ्येन अलुक्कर्तुमशक्यम् अव्ययसंज्ञा
तद्धितान्तात्सुपो लुक् एवं प्रयोजनसत्त्वात् तस्मादित्याद्यर्थे तादित्या
प्रयोगफलस्य सत्त्वात् प्राग्दिश इत्यत्र कैय्यटे उक्तम् । ननु मध्येऽपवादइ
न्यायादनुदात्तौ सुप्पितावित्येवं स्वरं विभक्तिस्वरो बाधते न तु लित्स्व
लित्स्वर एव तु परत्वाद्विभक्तिस्वरं बाधते नैष दोषः । ऊडिदम्पदाद्यप्
म्रैः द्युभ्य इत्येतत्सूत्रं लितीत्यत्रानुवर्तते लित्स्वरं बाधित्वा विभक्तिस्व
भवति· तृतीयादिग्रहणेन तृतीयामारभ्य प्राग्दिशः प्रत्ययो गृह्यत इति
च दानीमो मस्येत्संज्ञानिषेधाय विभक्तिसंज्ञेति स्पष्टं तत्र भाष्ये अन्य
मिदचोंत्यात्पर इत्यन्तादचः परं स्यादिति तत्र कैय्यटे स्पष्टं दानी
ऽदन्तस्वीकारे दोषाभावे ऽप्युक्तस्थले तस उदात्तत्वफलं विभक्तिसंज्ञाय
प्रयोजनम् इति भाष्ये स्थितं प्राग्दिशीयानां सुप्संज्ञायां सुप्तिङ्तुस
इति दानीमो मस्येत्वं न ऊडिदमित्यत्रापि सुबेव संबध्यते सावेकाच इ
त्रापि विभक्तिस्थाने सुप्करणादित्यदोष इति चेत्तर्हि अष्टाविवाचर
त्वाचारक्विबन्तादष्टन्शब्दाल्लटस्तिपि शपं बाधित्वा परत्वात्प्रतिपदोक्तत्व
द्विभक्तिग्रहणसामर्थ्याच्च नस्यात्वे ऽष्टातीति कृते तन्न स्यात् तस्मादः
इति विभक्तिग्रहणं कार्यं तसादीनां विभक्तिसंज्ञेष्टव्येति केचित् । अथ वाऽ
आ सुप्तिङीत्येवास्तु तसादीनां सुप्संज्ञैवास्तु विभक्तिश्चेति न कार्य
त्यन्ये यदि विभक्तिश्चेत्यस्य प्रत्याख्याने ऽत एवाग्रहणं तर्हि अतिला
वात्प्राग्दिशीयानाम् । माभूतां विभक्तिसुप्संज्ञे किं तु त्यदाद्यत्वफल
त्यदादीनामप्राग्दिशीयतसादौ वेति पठ्यतां प्राग्दिशीय इति न कर्त
सुपि यभीति च तथाष्टन इत्यत्र सुप्तिङेवास्तु दानीमो मस्य यथा ने

तथोक्तमेव इत इत्यन्तोदात्तस्तु तत्त्वप्रकाशिकायां स्पष्टम्॥ घुणघूर्णभ्रमणे अत्रोपधायां चेति दीर्घे सिद्धे दीर्घोच्चारणं प्रक्रियालाघवार्थमिति शेखरग्रन्थः । स चायुक्तः मूर्च्छादिषु दीर्घाकरणेऽत्र लेखकप्रमादेन दीर्घकरणात् ऊर्जेरपि दीर्घोच्चारणं तथैवोपधायां चेति सूत्रकरण एव लाघवादूर्णोतेर्नुलोपश्च महति ह्रस्वेति वचनादूकारस्यैव दीर्घ इत्यलम्॥षात्पदान्तात् पदान्तात्षकारात्परस्य नस्य णत्वं नेत्यर्थः । निष्पानं दुष्पानम् । अत्र कृत्यच इति वा भावकरणयोरिति वा णत्वं प्राप्तम् । अत्र मनोरमायां पदान्तात्किं पुष्णातीति प्रत्युदाहृतं तदयुक्तं । ष्टुत्वेन सिद्धेरिति शङ्का तत्समाधानं तु रषाभ्यां नोणः समानपद इति सूत्रे भाष्ये षकारग्रहणमुत्तरार्थं षात्परस्य नस्य ष्टुत्वेन निर्वाहात् एवञ्च षात्पदान्तादित्यनेनापि ष्टुत्वस्यैव निषेधः पदान्तग्रहणाभावे पुष्णातीत्यत्र ष्टुत्वनिषेधे रूपासिद्धिः स्पष्टैवेति पंडिताः । वस्तुतस्तु षग्रहणमुत्तरार्थमिति रषाभ्यां नोणः समानपद इत्यत्र भाष्येऽदर्शनाद्बाध्यसामान्यचिन्तया पदान्तषात्परस्य नस्य णत्वमात्रं निषिध्यत इत्यर्थः । न च षण्णामित्यत्रापि निषेधःस्यादिति वाच्यम् । पदेऽन्तः पदान्त इत्येव भाष्ये सुसर्पिष्केणेत्यादौ णत्वासिद्धये व्याख्यानात् पदस्थनकारस्यैव णत्वनिषेधात् एवञ्च पदान्तग्रहणाभावे सुसर्पिष्केणेति प्रत्युदाहर्तुमुचितमिति भाष्यदर्शिनः । न हि सुसर्पिष्केणेत्यत्र ष्टुत्वं लभ्यमिति दिक्॥ ददातिदधात्योर्विभाषा । अनुपसर्गादेतयोर्विभाषा शः । श्याद्व्यधेति णस्यापवादः शपक्षे तु जुहोत्यादित्वाच्छपः श्लुः श्लाविति द्वित्वं ददः दधः पक्षे णः दायः धायः इति अनुपसर्गादित्येव प्रदः प्रध इति मूलं तत्र पण्डिताः इदं सूत्रं मास्तु । दद दाने दध धारणे आभ्यां पचाद्यच् ददः दध इति श्याद्व्यधेति णे युकि दायः धाय इति च सिद्धेरित्याशङ्क्य समाहितम् अचि कृते न ददः अददः अत्र नञ्तत्पुरुषे तत्पुरुषेतुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्या इत्यनेनाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर इष्यते तम्बाधित्वा अच्कावशक्तौ अजन्तं कान्तं चान्तोदात्तं स्यादशक्ताविल्यन्तोदात्तंस्यादिति सूत्रमिति । वस्तुतस्तु समासात्प्रागेवान्तरङ्गत्वादच्कावशक्तावि-

त्यन्तोदात्ते निर्वृत्ते सति शिष्टत्वेनाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः सिद्ध एव किं
तु अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तार्थं प्रददः प्रदधः इति व्यावृत्त्यर्थं दाञ्
धाञोरपि ददद्धयोः सिद्ध्यर्थं च वचनं तदपि रूपद्वयम्विभाषाग्रहण
विनैवानुबन्धवैरूप्याद्वा सरूपाणामेकशेष एकविभक्ताविति सूत्रेण
णञ्प्रत्ययाभ्यां सिद्धं विभाषाग्रहणं नानुबन्धकृतमसारूप्यमिति ज्ञापना
र्थमिति वासरूपोऽस्त्रियामिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ चितः अन्त इत्यनुवर्त्तते
चितोऽन्त इत्यर्थः । अत्र वार्तिकम् चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थमिति शेखरे
अस्यार्थः चित्प्रत्ययप्रकृतेरन्त उदात्त इति तदर्थो न तु प्रत्ययमा
त्रस्यान्त इति अत्र चाकचश्चित्वं ज्ञापकमन्यथाकच्च् एकाचूकत्वेन
प्रत्ययस्वरेणैवोदात्तत्वे सिद्धे तदर्थं व्यर्थं सदत्र ज्ञापकमिति तास्यनु
दात्तेन्ङिद्दुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमन्हिङोरित्यत्र शेखरे
तु अस्मात्परं लसार्वधातुकमनुदात्तं न्हुङ्अधीङौ वर्ज्जयित्वेत्यर्थः
रुणद्धीत्यत्र श्नमो मित्वेन परश्चेत्यस्य बाधे तत्सन्नियोगशिष्टप्रत्ययाद्यु
दात्तं बाधनमित्युक्तम् । अयं ग्रन्थः परस्परविरुद्धः । यथा मित्वेन
परश्चेत्यस्य बाधे तत्सन्नियोगशिष्टप्रत्ययाद्युदात्तत्वस्यापि बाधः
एवमकच्यपि प्राक्टेर्ग्रहणेन परश्चेत्यस्य बाधे तत्सन्नियोगशिष्टप्रत्य-
याद्युदात्तस्याप्राप्त्याऽऽकचश्चित्त्वस्य ज्ञापकतावर्णनमयुक्तमिति विरोधः ।
अत्र नवीनैरित्थं परिहीयते उभयशब्दस्य सर्वादौ पाठो व्यर्थ इति
प्रघट्टके भाष्यग्रन्थेऽकश्चेदानीं काकचोः स्वरे रूपे वा विशेषोऽस्ती
त्युक्त्वाऽकचि सन्नियोगशिष्टन्यायस्याश्रयणे प्रमाणाभाव इत्यन्यदपि
विभावयन्तु सुधिय इति । यत्त्वत्रोक्तम् चितः स्थाने चित्प्रत्ययप्रकृते-
रन्तोदात्त इति वार्त्तिकार्थस्तन्न । शोभनम् । अच्प्रभृतिप्रत्ययस्य कुण्डि
नजादेरप्रत्ययस्य चेह ग्रहणमिति कैयटविरोधात् बह्वकजर्थमिति प्रती-
कमुपादाय बह्वकचोऽन्तोदात्तत्वे कार्ये चितः सप्रकृतेरिति वचनमिति
कैयटाविरोधाच्च बह्वकच्प्रत्ययवती या प्रकृतिस्तस्याऽन्त उदात्त इत्ये-
वार्थो वार्त्तिकस्य एतद्वार्तिकप्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्याच्चायमर्थः ।
तथा हि तर्त्तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं पूर्वसूत्रनिर्देशत्वात् चित इति भाष्यं

चित्वात्समुदायोऽन्तोदात्त इत्यर्थः । कुण्डिनजादयोऽपि व्यपदेशिवद्भा-
वाच्चिदन्ता उच्यन्त इति **कैयटः** चित इत्यनेन चित्वतोऽग्रहणेऽकच्
एकाच्कत्वेन प्रत्ययस्वरेणैवान्तोदात्तत्वं सिद्धम् । तस्य चित्करणाच्चि-
त्वत इत्यर्थो लभ्यते सप्रकृतेरिति बह्वकजर्थमुपादीयते तेन कुण्डिनप्र-
कृतिष्वदोष इत्युक्तम् । चित इत्यनेन चित्वतो ग्रहणे पुत्रकाम्यादिषु
चित्प्रत्ययान्तेषूपयोगाभावेन बह्वकजर्थमित्युक्तम् । तथैवोदाहृतं च **भाष्ये**
बहुच् बहुभुक्तमित्यादि अकच् सर्वकैरुच्चकैरित्यादि च यतः शेखरयो-
र्विरोधोद्भावनं तत्र श्नमो मित्वेन परस्येत्यस्य बाधेऽपि प्रत्यय इत्य-
स्य प्रकृतिरिष्यत एव प्रत्ययत्वं विना लशक्वतद्धित इति शस्येत्संज्ञाना-
पत्तेः । प्रत्ययत्वे चाद्युदात्तः सन्नियोगशिष्टः केन वार्य्येत अकचि तु
प्राक् टेर्ग्रहणात्परश्चेत्यस्य बाधेऽकचः प्रकृतिप्रत्ययविशिष्टस्य प्रत्ययत्वे
प्रामाण्यफलयोरभावश्चित इत्यनेन चित्वतोः प्रकृतिप्रत्ययोरविशेषेण
ग्रहणात्सन्नियोगशिष्टन्यायसंचारः काकदन्तपरीक्षावदाभातीति चित
इति सूत्रे **भाष्ये** स्पष्टम् ॥ **आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः** ॥ अङ्गसंज्ञानि-
मित्तस्य वलादेरार्द्धधातुकस्येडिति सूत्रार्थः । अत्र **शेखरे** आर्द्धधातुक-
स्येति किम् जुगुप्सते इति अत्र सूत्रे **भाष्ये** ऋत इद्धातोरिति पदमु-
च्चार्य्य विहितस्य वलादेरिति व्याख्ययात्र दोषाभावादार्द्धधातुकग्रहणं
प्रत्याख्यातम् । **रुदादिभ्यः सार्वधातुक** इति नियमादास्ते शेते
इत्यादावदोष इति स्थितम् स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्म्मणोरुपदेशे
ज्झनग्रहदृशां वाचिण्वदिट् चेत्यत्र **भाष्ये** तु अङ्गस्येट् माभूदित्यार्द्धधातुके
इत्यनुवर्त्त्य योगविभागमाश्रित्य यावानिट् स सर्वोऽप्यार्द्धधातुकस्येडि-
त्युक्तम् । तत्परस्परविरुद्धं **शेखरग्रन्थोऽपि भाष्यविरुद्धः** । अत्रेत्थं
विरोधोद्धारं कुर्वन्ति पण्डिताः विधिसूत्रे प्रयोजनं नास्तीति प्रत्याख्यानं
योगविभागार्थतया प्रयोजनोक्तिः जुगुप्सत इति **शेखरग्रन्थस्तु** आर्द्ध
धातुकग्रहणमनुवर्त्योक्त इति । अत्रेदं तत्त्वम् । **स्यसिच्सीयुडिति** सूत्र-
स्थं **भाष्यं** तावदेकदेशिसूत्रकाररीत्या प्रवृत्तम् एवं सप्तमे योगविभागः
करिष्यते आर्द्धधातुकस्येट् यावानिट् नाम स सर्व आर्द्धधातुकस्य भवतीति

विज्ञेयं ततो वलादेरिति वलादेरार्द्धधातुकस्येट् भवतीति भाष्यम् । आर्द्धधातुकस्य इत्यस्य प्रत्याख्याने योगविभागस्यैकदेशयुक्तत्वं स्फुटमेव शेखरोऽपि युक्त एव तथा हि आर्द्धधातुकस्येति सूत्रे भाष्ये किमार्द्धधातुकस्येति पदाभावे वलादेरङ्गस्याप्रत्ययस्येडिति विप्रतिपत्तिं कृत्वा यद्येतत्पदाभावेऽङ्गस्येडापद्यते तत्पदसत्त्वेऽपि आर्द्ध धातुकस्य यदङ्गं तस्येडित्यापादयितुं शक्यत्वात्तत्राक्रियामाण एवेष्टं विज्ञास्याम इत्युक्तम् । अनेन लक्ष्यशरणं सूत्रकारस्यापीति दर्शितम् । इदन्तर्हि प्रयोजनम् इह माभूत् आस्ते शेते एतदपि नास्ति प्रयोजनं रुदादिभ्यः सार्वधातुके इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति रुदादिभ्य एव सार्वधातुके इड् भवति नान्येभ्य इति । अत्र कैयटः सार्वधातुक एवेति नियमस्तु रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्चेति क्त्वासनोः कित्त्वविधानान्न भविष्यति अनिट् सनो रुधादेर्हलन्ताच्चेति कित्त्वस्य सिद्धत्वात् क्त्वोऽनिट् औपदेशिककित्त्वसद्भावादिति एवमपि वृक्षता अत्र प्राप्नोति धातोरिति वर्तते एवमपि लूभ्यां पूभ्यामत्र प्राप्नोति एवन्तर्हि विहितविशेषणं धातुग्रहणं धातोर्यो विहितः । ननु च धातोः एवायं विहितः । न चायं धातोरित्येवं विहितः क्व पुनर्धातुग्रहणं प्रकृतम् ऋत इद्धातोरिति तद्वै षष्ठीनिर्दिष्टं पञ्चमीनिर्दिष्टेन चेह विहितं शंक्यते विशेषयितुं अथेदानीं षष्ठीनिर्दिष्टेनापि विहितं शंक्यते विशेषयितुम् । शंक्यमार्द्धधातुकग्रहणमकर्तुमिति प्रकृत सूत्रे भाष्ये स्थितम् लूभ्यामित्येतत्समानमेव जुगुप्सत इत्यार्द्धधातुकग्रहणाभावेऽप्यदोष एव । मनोऽनार्द्धधातुकत्वफलं गुणाभाव एव तेनेङ्गुणौ नेति फलन्तु भाष्यमते फलितार्थकथनपरं जुगुप्सत इति प्रत्युदाहरणं च ॥ व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति पूर्वादिनिस्सपूर्वाच्चेति योगविभागेन ज्ञापितेयमन्यथैकयोगं पूर्वात्सपूर्वादिनिरित्येव कुर्य्यात् न चात्र पृथग्योगे इष्टादिभ्य इत्यत्र स पूर्वादित्यस्यानुवृत्तिर्न स्यादेवं चानिष्टीति न सिद्ध्येदिति वाच्यम् । ज्ञापकपरं येन विधिरितिसूत्रभाष्यप्रामाण्यादनिष्टीत्यस्यासाधुत्वात् एकयोगेऽपि तावत् उत्तरत्रानुवृत्तौ बाधकाभावाच्च अत एव नान्तादसं-

ख्यादेर्मडिति सार्थकमन्यथाऽत्रापि व्यपदेशिवद्भावेन पञ्चम इत्यादा-वपि संख्यादित्वात्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति परिभाषेन्दुशेखरे स्पष्टम् । अत्रैष विचारो मन्दप्रयोजनः ॥ पूर्वत्रासिद्धम् । सपादसप्ताध्याय्रीम् उत्तरत्रा-स्य पाठात्पूर्वत्रपदेन तस्याग्रहणात्रिपाद्या असिद्धत्वं प्रति सूत्रे उत्तरत्रा-संबन्धात्फलितस्त्रिपाद्यां पूर्वं प्रति परमसिद्धमित्यर्थः । एवमर्थे श्चुत्वं ष्टुटि सिद्धम् वाच्यमित्यादिवार्तिकानि प्रमाणानि फलं गोधुङ्मानि-त्यादिसिद्धिः अन्यथा पूर्वं पूर्वशास्त्रप्रवृत्तौ घत्वजश्त्वानुनासिकेषु सत्सु-भष्भावो न स्यादिति शब्दरत्नोक्तिः । सा विरुद्धेति पदान्ते भष्भाव-स्य न्याय्यत्वात् तत्समाधानं जश्त्वापवादत्वेऽप्यनुनासिकत्वापवादत्वा-भावात्तत्र कृते भष्भावो न स्यात् जश्त्वे कृते इत्यत्र जश्त्वप्राप्ताविवत्यर्थ इति पण्डितोक्तिरसंबद्धा जश्त्वे कृते इति मूलाभावे जश्त्वप्राप्ताविति व्याख्याया दूरापास्तत्वात् । वस्तुतस्तु पौर्वापर्य्याश्रयणाविरोधेन पूर्व-पूर्वप्रवृत्त्या चर्त्वभष्भावजश्त्वानुनासिकानां प्रवृत्तौ नैवानिष्टं किंचित् किं तु घत्वे कृते झथ इति मतोर्मस्य वत्त्वापत्तिरेव शेखरोक्ता सुष्ठु इति चिन्त्यं सुधीभिः । अत्र यद्यपि लोकेऽनाहार्य्यज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वम् इष्टं तथापि शास्त्रप्रामाण्यादाहार्य्यारोपोऽपि शास्त्रप्रवृत्तौ अप्रवृत्तौ च नियामक इति बोद्धव्यमिति शेखरः । लोकेऽनाहार्य्येत्यादिनियामक इत्यन्तमुक्तम् । तस्यायं भावः । यथा भूतले घटोऽस्तीत्यादौ भूतलाधि-करणकघटकर्तृकसत्वाऽत्यन्ताभावप्रतिबन्धिका एवमेतत्रिपादीस्थं शास्त्रं सिद्धमेव तत्रापि त्रिपादीस्थकर्तृकसंभवज्ञानं प्रतिबन्धकम् एवं च पूर्वं शास्त्रं प्रति त्रिपादीस्थमसिद्धमित्यनुपपन्नमेव स्यादतोऽदर्शनरूपे लोपे ऽभावारोपस्य रूपत्वेन मनोरथ इत्यादावदोषोऽभावाभावस्य प्रतियो-गिस्वरूपत्वात् न चोत्वदृष्ट्या रोरित्यस्यासिद्धत्वमिति वाच्यम् ॥ दीर्घ-विधिसामर्थ्यादाश्रयासिद्धत्वात् अत्र समाधानं कर्म्मणो रोमन्थेत्यादि-निर्देशेन यत्र शास्त्रान्तरदृष्ट्याऽसिद्धत्वं नास्ति तत्रैवाश्रयासिद्धत्वमत्र तु हशि चेत्येतत्प्रवृत्त्यापि रोरित्यस्योत्वमिति नाश्रयासिद्धत्वमन्य-द्विभावयन्तु पण्डिताः ॥ वस्तुतस्तु यौगपद्येन शास्त्रद्वयप्रसङ्गे शास्त्रा

सिद्धत्वपक्षे रोरीत्यस्याप्रकृत्य ढ्रलोपाभावेन लोपशास्त्रस्यैवाप्रसङ्गः कार्य्यासिद्धत्वे रलोपे हशि चेत्यतः परत्वाल्लोप इति दीर्घेऽपि हशि चेत्यन्तरङ्गं प्रतिपदद्वयसापेक्षवहिरङ्गदीर्घस्य पूर्वत्रासिद्धमिति रलोपस्यासिद्धत्वादुत्वमेव किञ्च कर्म्मणो रोमन्थेत्यादिनिर्देशेनासिद्धवचनं किमर्थमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थं चेति भाष्येण तत्रत्यकैयटविवरणाभ्यां शास्त्रासिद्धत्वस्यैवाश्रयणाददोष इति दिक् । स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जन इति ॥ अनुपसर्ज्जने स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो न उपसर्जने तु भवत्येव करीषगन्धेरपत्यं स्त्रीत्यर्थे तस्यापत्यमित्यणि अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्र इति ष्यङित्यण ष्यङादेशे चापि च रूपम् कारीषगन्ध्यायाः पतिः कारीषगन्धीपतिः परमकारीषगन्धीपतिः ष्यङः सम्प्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुष इति सम्प्रसारणं यथात्र भवति तथा परमकारीषगन्ध्यायाः पतिः परमकारीषगन्धीपतिरत्रापि भवति स्त्रीप्रत्ययस्य पतिं प्रत्युपसर्ज्जनत्वेऽपि परमशब्दार्थं प्रत्यनुपर्जनत्वात् कारीषगन्ध्याशब्दस्यापि ष्यङन्तत्वात्कारीषगन्ध्यामतिक्रान्ताऽतिकारीषगन्ध्येति विग्रहेऽतिक्रान्तार्थम्प्रति स्त्रीप्रत्ययस्योपसर्जनत्वात्तदादिनियमसत्वादतिकारीषगन्ध्याशब्दस्यापि ष्यङन्तत्वान्न संप्रसारणम् । अत्र पण्डिताः—इयं परिभाषा न कर्त्तव्या ष्यङो ऽनुपसर्जनस्य सम्प्रसारणमित्यादिसूत्रकरणात् । अत्र समाधानं परमकारीषगन्ध्या यस्य स परमकारीषगन्ध्यः विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदलोपो वक्तव्य इति परमपदस्य लोपे कारीषगन्ध्यस्य पुत्र इति विग्रहे कारीषगन्धीपुत्र इतीष्यते स न स्यात् अतः परिभाषयैव वारणम् ॥ यद्यपि संज्ञा सत्तायां विषये पूर्वोत्तरपदलोपे सत्याभामा भीमो भीमसेन इत्यादि तदुदाहरणात्तथापि स्तोः श्चुना श्चुरित्यत्र योगः संयोगः सम्पदस्य सत्याभामेत्यादाविव विनाप्रीत्यतो लोपादिति शेखरे विरोधादसंज्ञायामपि लोप इति वदन्ति एतच्च परिभाषावर्णनं तस्याः प्रयोजनान्तरं नास्तीत्यभिमानेनैव वस्तुतस्त्वति खट्वायेत्यत्र याड्वारणम् परमखट्वायै इत्यादौ तद्भावनं परमकारीषगन्ध्याशब्दः प्रत्ययग्रहणपरिभाषया ष्यङन्तो न भवति इति परिभाषा-

श्रयणमनुपसर्जनत्वात्तदादिनियमेनात्र ष्यङन्तमपि तथापि ध्वनितं भाष्ये पूर्वपदलोपोऽप्यत्र चिन्त्यः । बहुधनोऽल्पधन इत्यादावपि तदापत्तेः ॥ यत्तु योगपदे सम्पदलोपोदाहरणं तत्र युजेरेव संयोगार्थकत्वेनादोषात् अत एवाव्यवहिते श्नुत्वासिद्धये स्तो श्चौ श्चुरित्युक्तम् । भाष्यसूत्रकारमतेऽपि स्पष्टप्रतिपत्तये संयोगपदाध्याहार एवोचित इति दिक्॥इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः । इजादेः किम् ववौ।गुरुमतः किम् उवोस । अनृच्छः किम् आनर्च्छ । न च ऋच्छत्यृतामिति लिटि गुणविधानसामर्थ्यादाम्न भविष्यति किमनेन पर्युदासेनेति वाच्यम् । गुणविधानसामर्थ्येनामा व्यवहितेऽपि तत्प्रवृत्तेरिति शेखरे समाहितम्।तत्राशङ्का सूत्रेऽनृच्छ इति पदाभावे आनर्च्छेत्यत्राम् प्राप्तः गुणोऽपि प्राप्तस्तत्र प्रतिपदोक्तत्वादपवादत्वाच्च गुणे कृते इजादित्वाभावादामः प्राप्तिरेव नेति व्यर्थमनृच्छपदमत्र समाधानम् विभावयन्तु सुधिय इति पण्डिताः । शेखरपङ्क्तिस्तु इत्थम्—न च ऋच्छेर्लिटि गुणविधानसामर्थ्यादेव तत्सार्थक्यादिति सूत्रतात्पर्यादिति अनया पङ्क्त्या भाष्यसिद्धान्तोऽप्यागत इति सूचितम् । तथा हि इयेषेत्यादावाम् व्यावृत्तये उपदेशे गुरुमतोऽनृच्छ इति उक्त्या एवं तर्हि उच्छेराम्वक्तव्यः। अनृच्छ इति ज्ञापकादनौपदेशिकस्यापि गुरुमत्त्वस्याश्रयणे उञ्छांचकारेत्यादावसिद्धौ इयेषेत्यादावतिप्रसङ्गमाशङ्क्य उभयं न वक्तव्यमुपदेशग्रहणं न करिष्यते कस्मान्न भवति इयेषेत्यादौ उक्तम् वा किमुक्तं सन्निपातविरोधादित्यनृच्छग्रहणं व्यर्थमेवेति भाष्ये स्थिते पूर्वशेखरेऽनृच्छ इति पर्युदासमाश्रित्यैचो गुरोरनृच्छ इत्येव सिद्धेरादिग्रहणं मतुब्ग्रहणं च स्पष्टार्थमित्युक्तम् । इजादिगुरुमतैनैवानृच्छ इति पर्युदासः सार्थको नान्यथेति तद्भावस्तदपि चिन्त्यमेव संयोगे गुरुमत्त्ववतामेव ग्रहणापत्त्या इङ्गतौ इत्यादीनामसंग्रहापत्तेः ॥ इचो गुरोरिति सामर्थ्यान्नायं दोषोऽन्यथाऽनृच्छ इत्येव ब्रूयादिति चेत्तावतापीचो यदि गुरुमत्त्वस्याश्रयणे इङादेरसंग्रहः उञ्छादेरेव संग्रह इति दोषसद्भावात् वस्तुतस्तु गुर्विजादेरित्युक्त्येतरत्कर्तुमशक्यमथ वा गुर्वादेरित्येवास्तु दयायासश्चेत्यत्रासग्रहणादकारगुर्वादेश्चेत्तर्ह्यासेवेति नियमात्सिद्धेः न वा सेरौपदेशिकाकारगु-

र्वादित्वेनैतद्विषयकनियमे शाल्वादिप्रभृतिष्वाम्स्यादिति वाच्यम् । लाघवेन सामान्यनियमाश्रयणादिति दिक्॥ **अतो दीर्घो यञीति** सार्वधातुके किम् केशवः अङ्गना **केशाद्वोऽन्यतरस्यामिति** वः अत्र केचित् सार्वधातुकग्रहणं मास्तु सुपिचेति सूत्रनियमादेवादोषात् सार्वधातुकभिन्ने यजादौ दीर्घश्चेत्तर्हि सुप्येवेति केशवशब्दादावप्रवृत्तेः समाधानन्तु राजभ्यामित्यादावपि दीर्घापत्तिरिति अतो दीर्घस्य सुब्विधित्वाभावेन न लोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषुकृतीति न लोपासिद्ध्यभावात्सुबुतद्व्याप्यधर्माश्रयविधौ च सुब्विधित्वादिति समाधानान्तरं तु तत्त्वप्रकाशिकायां द्रष्टव्यम्॥ **ज्योतिरायुषः स्तोमः समासेऽगुले सङ्गः** इत्यतस्समास इत्यनुवर्त्तते आभ्यामुत्तरस्योत्तरपदावयवस्य ष इत्यर्थः ॥ अत्र मूले समासे किम् । ज्योतिषः स्तोम इत्युक्तम् । तत्र इण्कोरित्यधिकारात् किन्तु ज्योतिस्तोमोऽस्ति ब्राह्मणानामिति प्रत्युदाहर्त्तुमुचितमिति पंडिताः । केचित्तु समास इत्यस्य निवृत्तावप्यस्य पदविधित्वात्समर्थपरिभाषया समास एवास्य प्रवृत्तिरिति समासग्रहणं चिंत्यप्रयोजनमित्याहुस्तन्न । पदाधिकारस्यापदान्तस्य मूर्धन्य इत्यतः प्रागेव निवृत्तेः भाष्ये उक्तत्वात् । वस्तुतस्तु मूलाशय इत्थं योज्यः। **नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपीति** षत्वस्य **सात्पदाद्योरिति** निषेधस्यापवादोऽयं तेन नुम्विसर्जनीयेति संबध्यते इति वाक्येऽपि प्रवृत्तिः । न च प्रत्येकमिति व्याख्यानान्निस्व इत्यत्रेवात्राप्यप्रवृत्तिरिति वाच्यम् ॥ एवं तर्हि समस्तान्येव भीरुष्टानाग्निष्टुदग्निष्टोमज्योतिष्टोमादीत्यन्तं समासे किम् इत्यनेन तदधिकारीयभीरोः स्थानमित्यादित्रिसूत्री किमर्थेति प्रश्नाशयः। असमासे प्रवृत्तिविरहात्पुष्यार्था सेति तदुत्तरमित्यन्ये॥ रामाद्रामादित्यत्र मूले जशत्वं **वावसान** इत्युक्तम् पूर्वं चर्त्वासिद्ध्या जश्त्वमिति **मनोरमा** अपवादत्वाज्जश्त्वं बाधित्वा चर्त्वं ततो जश्त्वमिति **शेखरः** जश्त्वाप्राप्तिविषये चर्त्वस्याचारितार्थ्यादपवादत्वसंगतेरिति शेखराशयः । अस्योपरि दूषणान्तरं षष्शब्दादौ पूर्वं षस्य ष एव चर्त्वं ततो जश्त्वे ष एव श्रूयेत जक्षित्यादयः षडिति निर्देशेन षस्य टकार एव न तु षकार इति परिहारेऽपि पूर्वापरविरोधः शेखरस्यास्त्येव उपानदित्यत्र

धत्वजश्त्वचर्त्वानीति तदुक्तेः ॥ किं च चतुर्णामित्यत्र णत्वं द्वित्वमिति प्रतीकमुपादाय ननु द्वित्वं णत्वमित्येव युक्तम् पूर्वत्रासिद्धमद्वित्वे इति वचनादिदं वर्णद्वित्वेऽपि प्रवर्त्तते वाक्क्वागिति भाष्योदाहरणात् अन्यथा द्वित्वदृष्ट्या चर्त्वस्यासिद्धत्वाद्गस्यैव द्वित्वे तस्य चर्त्वे पूर्वत्र गश्रवणापत्तेरित्युक्तम् अस्मादपि पूर्वं जश्त्वं पश्चाच्चर्त्वमित्यायातीति पंडिताः पदान्तविषये पूर्वं जश्त्वमिति न्याय्यमेव वावसाने इत्यस्यापदान्तझलां चर्त्वविधानेन चारितार्थ्यात् अत्र पदाधिकाराभावात् अनुकरणं चानितिपरमिति ज्ञापकादनितिपरस्याप्यनुकरणस्य सत्वादवसाने त्यदाद्यनुकरणे त्यत् तत् इत्यादौ पक्षे चर्त्वस्यापीष्टत्वात् नत्विदमयुक्तं न ह्यनुकरणत्वभंगभिया शास्त्रस्य बाधश्चमत्कारतामुपैति पटत् इति इत्यादिषु अव्यक्तानुकरणस्यात् इताविति शास्त्राणामप्रवृत्त्यापत्तिः तेषां वैयर्थ्यापत्तेश्चेत्यलं विस्तरेण॥ प्राचां ष्फस्तद्धितः गार्ग्यशब्दात्ष्फः आयनेयीनीयियःफढखच्छघांप्रत्ययादीनामितिफस्य आयनादेशे यस्येति चेति तद्धितनिमित्त इकारलोपः तद्धितान्तत्वे प्रयोजनं प्रातिपदिकसंज्ञा च ष्फान्तस्य तेन षिद्गौरादिभ्यश्चेति सिद्धश्च ङीषिति तत्र सवर्णदीर्घेण षित्त्वसामर्थ्यादप्रातिपदिकत्वेऽपि ङीषा च सिद्धिमाश्रित्य तद्धितग्रहणं प्रत्याख्यातम् गौकक्ष्यशब्दो गर्गादियञन्तस्तस्मात्क्रौड्यादिभ्यश्चेति क्रौड्यादिगोकक्ष्यशब्दात्ष्यङ् ततो यश्चेति चाप् गोकक्ष्या ततः ष्फप्रत्यये विवक्षिते तद्धितसंज्ञायां भस्याढे तद्धिते इति पुम्वद्भावे चापो निवृत्तिः ष्फप्रत्यये षित्वान्ङीष् गौकक्ष्यायणीति सिद्ध्यति पुंवद्भावश्च तद्धितत्व एव ष्फस्य संगच्छते पुंवद्भावाभावे यजन्तत्वविरहात्ष्फो न स्यादिति कस्यचित्समाधानं न युज्यते तथा हि गौकक्ष्यशब्दपाठस्य क्रौड्यादिषु भाष्ये प्रत्याख्यातत्वात् । गौकक्ष्येति तु षाद्यञश्चेति चापि सिद्ध्यति मास्तु क्रौड्यादित्वात्ष्यङ् न च गौकक्ष्यायणीति न सिद्ध्येच्चापः ष्फप्रत्ययस्यापवादत्वादिति वाच्यम् । प्राचां ष्फ तद्धित इत्यत्र सर्वत्रेति सूत्रात्सर्वत्रेत्यपकृष्य प्राचां सर्वत्र ष्फविधानात् गौकक्ष्येति तूदीचां मते सेत्स्यति एवञ्च गौकक्ष्यापुत्र इत्यादौ ष्यङन्तत्वाभावेन

ष्यङः सम्प्रसारणमित्यस्याप्राप्त्या गौकक्ष्यायाः सम्प्रसारणप्रतिषेधो वक्तव्य इति वार्तिकमनारम्भणीयमित्यपरमनुकूलम् । किं च ष्फप्रत्यये विवक्षिते भस्याढे तद्धित इत्यस्य प्रवृत्तिरनुचितैवायनादेशोत्तरमेव भसंज्ञायाः प्रवृत्तेः किं च ष्यङन्ते यञन्तत्वविरहेण ष्फस्याप्रवृत्तेः किं च तद्धितग्रहणमन्यतोऽपि विधानार्थं तेनासुरेरुपसंख्यानं नापूर्वमिति कैयटोऽप्येकदेशी तथाहि आसुरेरुपसंख्यानमित्यस्याग्रे भाष्ये छश्चेति वक्तव्यमासुरीयः इत्युक्तं तत्र सिद्धान्तः कैयटः आसुरिणा प्रोक्त इति विशेषेऽर्थेऽजश्चेति अणि पाप्रच्छ एव क्रियते लाघवादन्यथा द्विरासुरीयग्रहणं कर्तव्यं स्यादिति एतेनोपसंख्यानस्यावश्यकत्वे प्राचामिति सूत्रस्थभाष्ये तद्धितग्रहणं प्रत्याख्यानमेवाद्रियेत इति तत्त्वप्रकाशिकायां द्रष्टव्यम् ॥ टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयपूठक्ठञ्कञ्क्करप इत्यत्र वार्त्तिकम् नञ्स्नञ्ईकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानमिति तेन ङीपि अन्तानुदाताविमौ गौरादिङीषि तु अन्तोदात्ताविति ग्रन्थकाराः तत्र पण्डिताः वार्त्तिके गौरादौ चानयोः पाठो मास्तु बह्वादिष्वेवानयोरस्तु पाठस्तत्र पाठान्ङीष् सिद्धः पक्षे वयस्यचरम इति ङीबिति स्वरद्वयसिद्धिरिति समाधानं विभावयन्तु सुधिय इति । अत्रेदं तत्त्वं तरुणतलुनशब्दौ तॄरश्च ल इति उरन्प्रत्ययान्तौ यौगिकौतरति प्रथमं वयस्तरति दुःखमिति वा यदाह दुःखतरणकम् औणादिः तदापि ङीषूसिद्धये गौरादिपाठ आवश्यको नेह वयस्यचरम इति प्राप्नोति एतच्च वयस्यचरम इति ब्रुवता तरुणतलुनयोरुपसंख्यानं कुर्वता वार्तिककारेण सूचितम् । सूत्रकारमतेन प्रथमवयोवाचिन एव ग्रहणात्तरुणतलुनयोरग्रहणमेव सर्वथेति गौरादिपाठस्तयोरिति बोध्यम् । मध्याह्ने तरुणो रविरित्यादौ प्रचण्डो रविरित्याद्यर्थमावश्यकं तरुणशब्दः प्रौढपर्यायोऽपि अथ तदर्थको यदा तरुणशब्दः प्रयुज्यतेऽथवा तरुणतात्पर्येण वृद्धेऽपि प्रयुज्यतेऽथ वा प्रौढ्यार्थको वा गृह्यते तत्तात्पर्य्येणोपसंख्यानमिति ॥ घेर्ङिति अत्राङ्गस्य सुपीति चानुवर्त्तते अत्र पण्डिताः वेर्ङीत्येवास्तु यस्मिन्विधिरिति परिभाषया तदादिविधौ ङदौ सुपीत्यर्थेन सिद्धे ङित्ग्रहणं व्यर्थं प्रायोगिकङ

देरसम्भवादावौपदेशिकङादित्वं गृह्यते प्रवाहशब्दात्तृतीयैकवचनस्थाने आङ्याजरेत्याङादेशस्तु ङादेश एवास्तु प्रवाहवेत्यादिसिद्धये मत्यामित्यादौ तु ङेरामादेशे तस्य ङादित्वाभावादाण् नद्या इति न प्रवर्तेत ङितिकरणे तु अनुबन्धकार्य्यत्वादनल्विधौकार्य्यत्वादनल्विधावपि स्थानिवत्वाज्जायते यद्यपि तथाऽपि ङेरामित्यत्र ङेर्ङामित्युक्ते न कश्चिद्दोष इति प्रश्नः। अत्रोत्तरं ङामादेशे कृते लशक्वित्संज्ञा आण्नद्या इत्याट् च प्राप्तौ तत्राडागमस्याङ्गत्वाद्वार्णपरिभाषयान्तरङ्गाया अपीत्संज्ञाया बाधे ङकारश्रवणापत्तिराडागमस्य नित्यत्वमपि इति केचित्समादधते वस्तुतस्तु इत्ग्रहणं स्पष्टार्थम् आण् नद्या इत्यादौ सेनान्यामित्यादौ ङामादेशश्चरितार्थ इति नद्यावन्ते परत्वान्ङामादेशे सकृद्गतिन्यायादाडागमाप्रवृत्तेर्यणारूपसिद्धेः न चाडागमाभावे नुट् स्यादिति वाच्यम् निरनुबन्धपरिभाषया आम्ग्रहणेन ङामोऽग्रहणादत एव सानुबन्धो ङामादेशश्चरितार्थः न चैवं रीत्या नुटोऽभावेऽपि आट्इव याट्स्याटोरप्यप्रवृत्तिः स्यादिति वाच्यम् । लक्ष्यव्यवस्थापकावेतौ न्यायौ पुनः प्रसङ्गेति सकृद्गतेतिवल्लक्ष्यानुरोधाद्याट्स्याटोर्विषये पुनःप्रसङ्गाद्याट्स्याटा वित्यदोषात् कथमन्यथाऽटि कृतेऽपि यदागमन्यायात्परादिवद्भावाद्धाऽऽमवेन प्राप्तस्य नुटो वारणं भाष्योक्तं संगच्छेत आगमादेशे परत्वात्कृते पुनः प्रसङ्गादाट् तस्मिन्कृते सकृद्गतिन्यायानुटोऽभाव इति भाष्यमते यथासिद्धिरिष्टस्य तथाऽत्र पक्षे ङामि कृते सकृद्गत्याऽऽटो भावः पुनः प्रसङ्गाश्रयेण याट्स्याटोः प्रवृत्तिरेव न भेदो रूपसिद्धिः समैव अथ वा भवत्वाट् ङस्येत्संज्ञा तु लशक्वित्यत्रोपदेशेऽजित्यत उपदेशपदानुवृत्त्या सेत्स्यति प्रत्ययस्योपदेशे आदिभूतं यल्लशकु तस्येत्संज्ञेति व्याख्यानात् एतच्च चुटू इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितं तथा हि चञ्चुपूचणपोश्चकारप्रतिषेध इति वार्त्तिकप्रत्याख्यानाय भाष्ये उक्तं यकारादी चञ्चुपूचणपौ किं यकारो न श्रूयते लुप्तनिर्दिष्टो यकार इति अत्र यकारे लुप्तेऽपि प्रत्ययादिश्च इतीत्संज्ञाप्राप्त्योपदेशे आदिश्चकारो नास्तीति तात्पर्य्यं फलम् कल्प्यम् सामर्थ्यकल्पनाया अनौचित्यादेवञ्च लशक्वित्येतत् सूत्रेऽपि साहचर्य्येणो-

पदेशपदानुवृत्त्याऽदोष इति तत्त्वप्रकाशिकायां द्रष्टव्यम् ॥ अनेकाल्‌ शि
त्सर्वस्य । अत्र शेखरः नानेकाल्शिदिति तु नोक्तं तन्न युक्तम् अनन्तर
त्वादादेः परस्येत्यस्यैव निषेधे हि ङिद्दनेकाल्‌ अलोऽन्त्यस्येत्येवान्त्य
स्य सिद्धे ङिच्चेति व्यर्थमेवेत्यत्रानन्तरन्यायो न प्रवर्त्तते अत्र समाधा
कुर्वन्तु सुधिय इति अत्र पण्डिताः यद्यप्येतत्कौस्तुभेऽप्युक्तम् अन्त्यस्या
देरिति चानुवर्त्यानेकाल्शिदाद्यन्तयोर्नेति ङिदनेकालोऽन्त्यार्थं ङिच्चे
त्यारब्धव्यमिति तथापि युक्तः शेखराशयः । ङिच्चेत्यारम्भात्‌ पदवा
क्लेशात्पदलाघवाद्यथान्यासमुचितमिति ॥ अदर्शनं लोपः । अत्र षष्ठ
स्थान इत्यनुवर्तते तेन षष्ठ्यन्तस्य स्थाने यददर्शनं तल्लो
पसंज्ञेत्यर्थः । तेन त्रपु इत्यत्र क्विपोऽप्रसङ्गात्तददर्शनस्य लोपस
ज्ञाऽभावाद्ध्रस्वस्य पितीति तुक्‌ न भवतीत्याह प्रसक्तस्येति तदुक्त
शेखरे तस्मात्‌ त्रपु इत्यत्र क्विपोऽदर्शनस्य सत्वेन न प्रत्ययलक्षणे
तुगापत्तिर्दोष इति न चायं शेखरग्रन्थः स्थानिवत्सूत्रस्थभाष्यविरुद्ध
स्तथा हि भाष्ये शब्दस्य नित्यत्वाद्बुद्धेरेव स्थानितादेशता चेति प
सेनानीरित्यादौ कर्म्मण्यण्‌ वृद्धिः क्विब्बुद्धेरिति स्थानिवत्वेन वृद्धि
प्राप्नोतीत्याशङ्क्य षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने यत्रादेशस्तत्रैव स्थानिवदि
समाहितं प्रकृते क्विपः प्रातिपदिके प्रत्ययलक्षणे न तुगापत्तिः प्रत्ययलक्ष
णसूत्रेणापि स्थानिवद्भाव एवानूद्यत इति चेन्न । त्रपु इत्यत्र दोषाभावेनैवा
भाष्ये ग्रामणीरित्यत्राण्प्रसङ्गे प्राप्ते क्विप्प्रसङ्गे बुद्धेरेव स्थानिवद्भावाद्
द्धिमाशङ्क्य योऽत्राण्‌ प्रसङ्गः क्विपाऽसौ बाध्यते इत्युक्तम् सत्सूद्विषद्रुहदु
युजविद्भिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विपिति क्विपोऽविधानादणोऽत्रा
सङ्ग इति कैयटः अस्माद्भाष्यात्षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थानिवद्भावो बोधि
एव त्रपु इत्यत्र तु अण इव क्विपः प्रसङ्गो नास्तीति तत्र प्रत्ययलक्षणप्रदर्श
मेकदेशिन इति तत्त्वम् ॥ ग्रामे तिष्ठतीत्यत्र ल्यबन्तार्थानिरूपितार्थाधि
रणत्वाभाववत्क्विबन्तार्थानिरूपितधात्वर्थक्रियायाः प्रकृत्यर्थत्वाभावा
प्रकृते षष्ठीस्थाने इत्यस्य भाष्येऽनुवर्त्तितत्वाच्च । वस्तुतस्तु स्थानि
त्सूत्रोक्तषष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशः स्थानिवदिति भाष्येणैव गतार्थता प्रकृतस्

षष्ठीस्थान इत्यस्यानुवृत्तिप्रदर्शनं भाष्ये स्पष्टार्थमेवेति। यत्तु अदर्शनमिदित्येवास्तु अदर्शनस्येत्संज्ञा तस्यलोप इति न कर्तव्यमुपदेशेऽजित्यादिसूत्रैरदर्शनस्यैव विधानादिति तन्न कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमस्यैव ग्रहणे भृज्जामित् तिष्ठतेरित् प्रत्ययः स्यादित्यादिष्वित्पदेनादर्शनप्रतीत्यापत्त्या लक्ष्यासिद्धेः तपरसूत्रस्य कृदित्यादिविषयं स्यात्तक्रकौण्डिन्यन्यायेनेत्यदर्शनबोधिका संज्ञा स्यान्न तु तत्कालबोधिकेति संज्ञयोर्विरोधाच्च समावेशासम्भवः इदित्येकमात्राकालिकेकाररूपस्य भावस्य दर्शनरूपत्वाभावात् तपरसूत्रेणास्यास्संज्ञायाः बाधोऽस्या निर्विषयतापत्त्योपदेशेऽजित्यादीनांस्वरूपमात्रबोधकतापत्तिः स्यात् इदितो नुमूधातोरित्यस्य त्वयमर्थः स्यात् इदिकारोऽदर्शनं यस्य सामर्थ्यात् यस्येकारो नास्ति अनप्रभृतेस्तस्यैव नुम् स्यात्। चिति प्रभृतेरिकारवतो न स्यात् अथाऽपि कथं चिदन्तेदित इति व्याख्यानात्स्याद्भृज्जामिदित्यादिष्वतपरनिर्देशेन निर्वाहे तु अदर्शनमिदिति सुवचमेव ॥ द्वित्रिश्चतुरिति कृत्वोर्थे। अत्र शेखरः इसुसोः सामर्थ्येति उत्तरसूत्ररीत्या सुच इति सूत्रयितुमुचितम्। सुजन्तस्य पदस्येत्यर्थादिति। अत्र दूषणं चतुष्करोतीत्यत्रेदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति नित्यषत्वापत्तिः सुच इत्यस्यासिद्धत्वात् अप्रवृत्तेः।सिद्धान्तेतु चतुर्ग्रहणसामर्थ्यान्नासिद्धत्वमित्यदोष इति अत्र समाधानमिदुदुपधस्यचाप्रत्ययस्येत्यत्रापि सम्बन्धापत्तेः सिद्धान्ते तु चतुर्ग्रहणसामर्थ्यान्नासिद्धत्वमित्यदोष इति अत्र समाधानमिदुदुपधस्येत्यत्रापि सम्बन्धापत्तेः भाष्ये तु इदुदुपधस्येत्यनुवर्त्य कृत्वोर्थ इत्येव सुवचमिति स्थितम्। तदुपपत्तिस्तु सुच इत्येव सिद्धे गुरुभूतनिर्देशादत्रासिद्धत्वमिति चतुष्करोतीत्यत्रेष्टो विकल्पः संपन्न इति तत्त्वप्रकाशिकायां द्रष्टव्यम् ॥ इको गुणवृद्धी।सूत्रप्रयोजनम्वार्तिकमिग्ग्रहणमात्सन्ध्यक्षरव्यञ्जननिवृत्त्यर्थमिति अत्र कैयटः अकारस्याकारे रूपे विशेषो नास्तीत्युक्तमिति अत्र केचिद्विशेषं दर्शयन्ति अकारस्याकारे गुणे कृते पेचिथेत्यत्र (न शसददवादिगुणानामिति) निषेधादेत्वाभ्यासलोपो न स्यात् वस्तुतस्तु विशेषो नास्त्येव थलि च सेटीत्यारम्भसामर्थ्यान्न विशेष इति पेचिथेत्यत्रैव वद-

रिथ ससरिथेत्यादावपि निषेधानापत्तिः न शसददवादिगुणानामिति सूत्रे गुणस्य तु न वैय्यर्थ्यम् पपरतुः पपरुरित्यादावृच्छत्यॄतामिति गुणे कृते एत्वाभ्यासलोपनिवृत्त्या चारितार्थ्यात् अत्र केचिदित्थं समाधान कुर्वन्ति केवलदीर्घस्थानिकगुणविषये नशसेत्यस्य सावकाशत्वेपि गुणग्रहणमपहाय तत्स्थाने इग्ग्रहणमेव ऋग्रहणं वा कुर्य्यात् सामान्येन गुणग्रहणसामर्थ्याद्विजातीयस्थानिकाविजातीयगुणस्यैव ग्रहणादत्र विजातीयस्थानिकविजातीयगुणस्याभावादिति **कैयटग्रंथे** न काप्यनुपपत्तिः अथवर्थलि च सेटीतिसूत्रस्थभाष्यरीत्या **नशसददवादिगुणानामित्य**त्र गुणग्रहणं गुणावयवपरं गुणावयवो योऽकारस्तस्य निषेधस्तच्च नुनविथेत्यत्र सम्भवतीत्यदोष इति पण्डिताः । वस्तुतस्तु अकारान्तधातोरेवाकारस्याकारे गुणे कृते न विशेषतेति **कैयटाशयः** अकारोपधहलन्ते तु **अलो**न्त्यस्येति हल एव गुणः नाचः इक्परिभाषाया अभावात् अथ पुगि अन्तः लघ्वी उपधा पुगन्तश्च लघूपधाचानयोः समाहारः पुगन्तलघूपधमिति समासमाश्रित्य व्यधिकरणान्वयादङ्गावयवलघूपधाया गुण इति व्याख्यानमालम्ब्य पेचिथेत्यादौ विशेषोक्तिसम्भवोऽपि न युक्तः वार्तिके प्रयोजनम् प्रत्याख्यान एवास्य प्रकारस्य भाष्ये उक्तत्वात् किं च अ प्रकारो न वार्तिकसम्मतोऽन्यथाकारसंध्यक्षरेत्याद्येव ब्रूयादात्सन्ध्यक्षरेति न ब्रूयात् पुगन्तस्याङ्गस्य गुणो लघूपधस्याङ्गस्य गुण इति सामानाधिकरण्येनान्वयेऽलोऽन्त्यपरिभाषोपस्थितिपक्ष एव वार्तिके आदित्युक्तिस्सङ्गच्छते पुगन्तलघूपधस्येति सूत्रं तु उपधावतोऽङ्गस्य चेत्तर्हि लघूपधस्येति नियमार्थं स्यात्तेनैहितोहितेत्यादौ गुणः गोपयतीत्यादौ नियमबाधेनुगुण एवेति तदपि न । व्यपदेशिवद्भावेन तत्त्वात् ॥ क्ङिति प्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणं कर्त्तव्यं किम्प्रयोजनं उपधारोरवीत्यर्थं न वक्तव्यं ज्ञापकात् प्रतिषेधो भविष्यति यदयमिकोज्झल् हलन्ताच्चेति सनः कित्त्वं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्य्यो भवत्युपधानुपधा वा तस्यापि निषेध इति ग्रन्थः । अत्र केचित् हलन्ताच्चेति सूत्रस्य न वैयर्थ्यं हलस्सनि सन्यङो रिति द्वित्वेऽत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यभ्यासलोपे दम्भ इच्चेति हलन्ताच्चे

सनः कित्त्वे धिप्सतीत्यत्रानिदितां हल उपधायाः क्ङितीति नलोपार्थत्वात् कित्वस्य दम्भ इत्त्वेत्येव सिद्धेर्हलन्ताच्चेति सामान्यस्यारम्भात् समाधानन्तु सृजिदृशोर्झल्यमकिति सनीकोज्झलदंभेरिति लघुनोपायेन सिद्धे हलन्ताच्चेति ज्ञापकमेवेति पण्डिताः। वस्तुतस्तु दम्भेरित्युक्ते सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इसिति मीमादीनामित्यादेशे मित्सतिदित्सतीत्यादौ गुणाभावार्थं हलन्ताच्चेति सनः कित्वार्थमावश्यकं तथा सनीवन्तर्द्धेतीडागमाभावे दुध्वूर्षतीत्यादिसूत्रारम्भे एव सिद्ध्यति ज्ञापकंपरभाष्यस्य त्वयमाशयः प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदः यद्यपि नलोपामागमाभावयोश्चरितार्थौ विधिस्तथाप्युपधागुणनिषेधार्थौ हलन्ताच्चेत्यचरितार्थ इति ज्ञापकत्वं तस्येति ॥ नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ॥ अन्तग्रहणमत्र ज्ञापकम् पदस्येत्यधिकारः तत्क्वचित्स्थानषष्ठी क्वचिदवयवषष्ठी तेन मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्य इत्यत्रावयवषष्ठीत्वे पदावयवमतोर्मस्य व इत्यर्थे वृक्षवन्तावित्यादौ वत्वसिद्धिरन्यथा वृक्षवानित्यत्रेव स्यान्न तु वृक्षवन्तावित्यत्रेति शेखरे स्थितम्। वस्तुतस्तु व्याख्यानादेतल्लब्धमन्तग्रहणं स्पष्टार्थमिति पदस्येत्यत्र भाष्ये ध्वनितं तत्र हि नलोपो प्रत्याख्यायते स्थाने षष्ठी अन्तग्रहणाद्वा नलोपे इत्युक्तम्। लाघवाद्व्याख्यानेनैव षष्ठ्यर्थनिर्णये षष्ठी स्थाने इति योगोऽन्तग्रहणं च न कार्य्यमिति भाष्याशयः॥ तस्माच्छसो नः पुंसि। ननु शसो नुम् पुंसि इत्येव सूत्रमस्तु अकः सवर्णे दीर्घ इत्यतोऽक इत्यनुवर्त्याकः परस्य शसो नुम्स्यादित्यर्थः। परत्वान्नुमि पश्चात्प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घे संयोगान्तलोपे सिद्धं रामानित्यादि लिह इत्यादावकः परो न शस् एतान् गाः पश्येत्यत्रापि औतोऽम्शसोरित्येकादेश आकारे-कृते शस्परत्वाभाव इति दोषाभाव इति चेन्न। विश्वप इत्यादावातो धातोरित्यालोपे पूर्वस्मादपि विधावचः परस्मिन्पूर्वविधाविति स्थानिवद्भावेऽकः परः शस इति नुमापत्तेः। पञ्चमीसमासप्रत्याख्यानपक्षे तु न दोषः अष्टावित्यत्रौशादेशे आत्वे कृते नुम्स्यादिति वाच्यम्। नकारस्यात्वपरनिमित्तं बहिरङ्गमन्तरङ्गे नुमि कर्त्तव्ये तस्यासिद्धत्वादकः परत्वा-

भावात् अथ वा औशादेशः क्रियते प्रियतिस्र इत्यादौ त्वचिरेण बाधः अत्र समाधानं कुर्वन्तु सुधिय इति पण्डिताः । अत्रेदं समाधानं रामानित्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घे नित्यत्वात्कृते पश्चात्सकारस्य नुमापत्तिः मित्वसामर्थ्यात्पूर्वं नुम् चेत्कार्य्यकालपक्षेऽन्तरङ्गेऽट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेपीति णत्वे कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वापत्तिः अत्र पक्षेऽसिद्धत्वाश्रयणे तस्मादित्येव लिङ्गम् । अथ मित्त्वसामर्थ्यं नुटि कर्त्तव्ये नुम्करणसामर्थ्यादित्यर्थो नकारादेशे कर्तव्ये तत्सामर्थ्यादिति वाच्यम् । स वायुक्तपुंसि गा इत्यत्र नुमो नकारादेशस्य चारितार्थ्यात् शसः शकारस्योरण्रपरस्सूत्रस्थभाष्यरीत्या शसः परत्वाच्छस इत्यस्यावयवषष्ठीप्राप्तिबोध्या किञ्च मित्वसामर्थ्यादकः शसोऽचि परे नुम्स्यादित्यर्थेऽक एव नुमापत्तौ रूपासिद्धिः तस्मादिति कृते तु न दोषः शसोऽचीऽसम्भवादचीति न संबध्यते तस्मादित्युत्तरस्येत्यस्य प्रवृत्त्याऽचो नुमित्यर्थे दोष इति चेत्तर्हि रामानित्यादौ णत्वदोषस्य वारणे निर्देशाश्रयणे प्रतिपत्तिक्लेश इति सूत्रकाराशयः।शसो नः पुंसीत्यपि न युक्तम्।अकः शसवयवेऽचि पूर्वपरयोरचि नत्वादेशापत्तेः एकः पूर्वपरयोरित्यधिकारे पञ्चमी सप्तमी च नैकःस्यानित्यत्वबोधिकेति सिद्धान्तात् अचीति निवृत्तौ तु तव प्रमाणन्नास्ति भाष्ये तस्मात्किं एतान् गा इति न्यासान्तरे दोषान्तरोपलक्षणमिति मम दोषो न । यत्तु औशादेश इत्युक्तम् तन्न औ इत्युक्ते सर्वादेशसिद्धेशित्वं व्यर्थम् । अथ औशादेशस्तर्हि संहितायामष्टाभ्य औशित्युक्ते गौरवमसांहितायामष्यष्टाभ्य औ इति गौरवम् एवं औशि कर्त्तव्ये जश्शसोर्नुम्मीयमानं यद्यपि बहिरङ्गं तथापि नुमागम एव बहिरङ्गः अर्थस्य पुंस्त्वस्याधिक्येनापेक्ष्यत्वात् अर्थकृतबहिरङ्गत्व नास्तीति तत्त्वप्रकाशिकायां दूषितमेव किञ्च नुमि कृते ज्ञानगौरवमुकारमकारयोरित्संज्ञा कर्त्तव्या मिदचोऽन्त्यात्पर इत्यस्योपस्थित्याऽच्परत्वं बोधनीयं संयोगान्तलोपे पदसंयोगसंज्ञा अपेक्षते इति पाणिनेरनियोक्ता न दृश्यत इति युज्यताम् । यदि तस्मादित्यस्य प्रत्याख्यानेऽत्याग्रहस्तर्हि शसो नः पुंसि इत्यत्राको दीर्घ इति पूर्वसवर्ण इ

चानुवर्त्य पञ्चम्या विपरिणम्याकः पूर्वसवर्णदीर्घात्परस्येति व्याख्यायतां किमनेन तस्मादित्यनेनेति तत्त्वप्रकाशिकायां स्पष्टम् ॥ हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हलिति ॥अत्र **मनोरमायां** हल्ङ्यापस्सोरित्येव सूत्रयितुमुचितम् तत्र **शब्दरत्ने** सुइदं तिस्योरुपलक्षणमन्यथाविभाराज्यमिति न सिध्येत् अविभरस् इति स्थितेरुत्वासिद्ध्या संयोगान्तलोपे **रोरिति** लोपे संयोगान्तलोपस्य पूर्वत्रासिद्धत्वाद्धलोप इति दीर्घो न स्यादिति अयं ग्रन्थः **शेखर**विरुद्धस्तत्राहि अजर्घा इति भाष्यप्रयोगात्पूर्वत्रासिद्धमित्यत्र पूर्वपदेन लोपसूत्रस्याग्रहणबोधनादित्युक्तम् अत्रेत्थं विरोधपरिहारः भाष्यप्रयोगेण साधुत्वस्यासति पक्षे स्वीकारादिति प्रकृते तु तिस्योर्ग्रहणयत्ने स्थिते तत एव साधुत्वं न भाष्यप्रयोगेण साधुत्वस्यास्य सतिपक्षे स्वीकारात् नासूया कर्तव्या यत्रानुगम इति पंक्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतमिति सूत्रस्थभाष्यादिति परिगणिताः। वस्तुतस्तु **शेखरोक्तः** सम्यगेव पितूराज्यमित्यत्रसूत्रकारसिद्धान्तेऽपि संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाद्दीर्घो न प्राप्नोतीति **रोरीति** लोपस्याश्रयासिद्धत्वेऽपि संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वेनोक्तभाष्यप्रयोगेणैव यद्वा **नमुन** इत्यत्र न ने इत्येव कर्तव्ये मुग्रहणं योगविभागार्थं नेति मुनेति क्वचिदसिद्धत्वन्नेति व्याख्याय प्रयोगाणां निश्चित्य नातिप्रसङ्गः आश्रययोगविभागार्थं नेति मुनेति नदासिद्ध्यर्थत्वात् अत एव प्रत्ययः पर इति रेफस्य लोपः विसर्गः अजर्घा इति भाष्यस्याश्रयात्सिद्धत्वेऽप्युपपत्तिरस्ति अथ वा कल्प्यमप्यत्रैव तात्पर्यं तस्य दोषः संयोगादिइत्यादिवार्तिकानि योगविभागसिद्धानीति तत्त्वम् ॥ **वदव्रजहलन्तस्याचः** हलन्तोऽच इत्येव सिद्धे वदव्रज्योर्ग्रहणम् अतो **हलादेर्लघो**रिति वैकल्पिकदीर्घबाधनार्थं ननु वदव्रज्योरच इत्येवास्तु अच्ग्रहणसामर्थ्याद्धलन्तस्याच इत्यर्थो भविष्यति वदिव्रज्योरवयवस्याच इति नार्थः अतो ल्रान्तस्येत्यतोऽत इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे तस्य वैयर्थ्यात् अजन्तार्थत्वन्तु नास्ति **सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्वि**त्येव सिद्धेः अनिगन्तार्थमिदमित्यपि न अचिकीर्षदित्यत्र ण्यल्लोपाविति वचनादतो लोपविधा-

नात् अपासीदित्यत्र वृद्धौ नास्ति विशेषः अजन्तानामित्यनेन सिद्ध्यस-म्भवात् तदेतदाहुर्भाष्यकाराः एवन्तर्हि इदमेव हल्ग्रहणमनुसृतं हलग्रहण-मनन्त्यार्थम् अज्ग्रहणमनिगर्थमिति अभाङ्क्षीदराङ्क्षीदित्यादिसिध्याऽच आ-न्तर्याश्रयणेऽपि विध्यर्थमित्यर्थः अन्यथाचकासीदित्यादावप्यतिप्रसङ्गः स्यात् तदुक्तंभाष्ये सिद्धान्ते व्यवाये तु न भवति यदि सिचानन्तर्य्यं विशे-ष्यत इति अथानिगर्थमिति भाष्यस्यायमर्थः अग्ग्रहणाभाव इक्परिभा-षोपस्थाने अभैत्सीदित्यादावेव स्यान्न तु अभाङ्क्षीदित्यादाविति अन्त-ग्रहणन्तु स्पष्टार्थमन्यथा हलोऽच इत्युच्यमाने अजन्ताङ्गस्य हलः स्थाने वृद्धिः स्यादित्ययमप्यर्थ आशङ्क्यतेति कैयटे स्पष्टार्थम् । अत्रैष विचारोऽनुचितश्शेखरे स्पष्टत्वात्।न पदान्ताट्टोरनाम्॥विशेष्यविशेषण-भावादेवान्तपदे लाभे स्पष्टार्थन्तदिति शेखरः पदान्ताद्वेति सूत्रे शेखरे अन्तग्रहणं पदान्तकार्य्यार्थम् अन्यथा पदविधित्वापत्त्या समर्थपरिभाषोप-स्थितेरसमर्थे तिष्ठति कुमारीच्छत्रं हरदेवदत्त इत्यादौ न स्यादित्युक्तम् तस्यायं भावः न पदान्तादित्यत्र तु न । समर्थपरिभाषोपस्थितेः षण्णामि-त्यत्र तदुपस्थित्यैव न पदान्तादित्यस्यानुपस्थित्यानामित्यस्य वैयर्थ्या-पत्तेः समर्थपरिभाषां प्रति त्रिपादिस्थ एव न पदान्तादित्यस्यासिद्धत्वान्न तस्या अत्रोपस्थितिरिति न पूर्वापरविरोधश्शेखरस्येति पंडिताः न पदा-न्तादित्यत्र येन विधिस्तदन्तस्येत्यस्यानित्यत्वबोधनार्थमन्तग्रहणम् तेन **समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध** इत्यादिवार्तिकसूत्रकारेणापि बोधनमिति नापूर्वम् किञ्च तिङ्ङतिङ इत्यत्रातिङ्ग्रहणं पचतिभवति इत्यादौ माभू-दिति कृतम् । तत्र तु समर्थ इत्येव सिद्धं तत्रैकार्थीभाव एव सामर्थ्यमित्य-तिङिति ज्ञापकात्पदकार्य्येऽपि क्वचित्समर्थपरिभाषानुपस्थित्यैव तुकि सिद्धे पदान्ताद्वेत्यन्तग्रहणमपि स्पष्टार्थम् ।किञ्च विशेष्यविशेषणभावे काम-चारस्यापि बोधनार्थमन्तग्रहणं तेनोतश्च **प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् उदो-ष्ठ्यपूर्वस्येत्यत्रोकारयोः** संयोगपूर्वः ऋकारो य ओष्ठ्यपूर्व इत्यादिव्या-ख्यातं भाष्ये संगच्छते अन्यथोकारान्तस्यासंयोगपूर्वत्वग्रहणे ऋकारान्त-स्यौष्ठ्यपूर्वत्वग्रहणे वादाश्नुहि इत्यत्र हेर्लुक् स्यादुकारान्तप्रत्ययस्यासंयो-

गपूर्वत्वादुकारोऽसंयोगपूर्व इति व्याख्याते न दोषः । एवं सङ्कीर्ण इत्यत्र धातुर्य ऋदन्तः स ओष्ठ्यपूर्व इत्यर्थे अत्रैव स्यादिति येनेत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥ ङसि ङसोश्च ॥ अत्र ङिद्सीत्येवसिद्धे ङसग्रहणं स्पष्टार्थमिति पण्डिताः ङिद्स इत्युक्तेः प्रत्ययग्रहणानापत्त्या पदान्तादित्यस्य सम्बन्धे हरेरित्यादौ न स्यात् नियमात्पदान्तादेङोऽतिपूर्वरूपं चेन्ङिद्सोऽकारस्यैवेति पुंसोऽसुङिति असुङित्येकदेशस्यासोऽनुकरणादिच्छाक्यचि अस्यतीति भवति तस्य देवदत्तोऽस्यतीत्यादावेव प्रवृत्तिः स्यात्प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशेन ङिद्सः सम्भवात् अजहत्स्वार्थपक्षे प्रक्रियादशायां कल्पितेनास्यासोऽर्थवत्वाच्च अत एव नमस्कृत्येत्यत्र नमः पदस्यार्थवत्वं नोपपदविभक्तिरित्यनेन द्वितीयावारणं न त्वर्थवत्परिभाषया नमस्योऽनर्थकत्वे गतिसंज्ञाविरहान्नमस्पुरसोर्गत्योरिति सत्वस्यैवानापत्तिः । अनिनस्मिन्ग्रहणेऽनर्थकस्यापि ग्रहणाच्च प्रत्ययाप्रत्यययोरिति प्रत्ययाङिद्सो ग्रहणं तु न सा परिभाषैव नास्ति कथमन्यथाचार्य्यो ङसो ग्रहणं कुर्य्यात् ङसेश्चेत्यपि न युक्तम् ङश्चसश्चेति द्वन्द्वे प्रत्येकादेशापत्तेः ङान्तसान्तपदसम्बन्ध्यतिपरस्येति नार्थः। नन्वेवन्तर्हि एङः पदान्तात् ङिद्श इति ङसोश्चातीति वा वक्तव्ये पृथक्सूत्रारम्भसामर्थ्यादेवास्य पदान्तविषयत्वादपदान्त एङ् तु ङसोः परत एव सम्भवतीति न दोष इति चेत्सत्यम् । ङसिङसोर्ग्रहणे तु सामर्थ्यकल्पनाश्रयणीयस्यात्प्रत्ययत्वस्य निश्चयात् अत एव ऋत उदित्यस्य व्याख्यानमृदन्तादङ्गादिति सङ्गच्छते. ङसिङसोः प्रत्ययाभ्यामङ्गाक्षेपादन्यथा कर्तुः अस्यतीत्यत्रोकार एकादेशपरभाष्यं न सङ्गच्छते ङसिङस्प्रत्ययाभ्यामङ्गाक्षेपे प्राप्नोतीति पदादतस्तथाभूतात् व्याख्यानाच्च ङिद्सस्सम्भवात् पदान्तग्रहणस्योत्तरार्थत्वेऽपि ङिद्सग्रहणान्मध्येऽसम्बन्धो ज्ञायते सख्युर्यः पत्युर्नः जनिकर्त्तुरित्यादिनिर्देशैः प्रत्ययाप्रत्यययोरिति परिभाषाश्रयणेन वा ङिग्रहणे तु प्रतिपत्तिक्लेशा एवेति दिक् ॥ समः समि ॥ अत्र सूत्रे शेखरे समो मिङिति इगिति वा न कृतं परिभाषाज्ञानगौरवापत्तेरित्युक्तम् तत्र साकच्कार्थत्वात् सम्यादेश-

स्यान्यथा समकअच इति स्थिते मिङादेशे ङिच्चेत्यस्य प्राप्तेः मिङादेशस्य ङित्त्वादन्त्यस्य स्यात् समाधानन्तु बहिरङ्गकुत्सादिनिमित्तकत्वेनाकचो बहिरङ्गत्वादादेशोत्तरमेवाकजिति अथैतत्सूत्रभाष्यप्रामाण्येनात्राकचोऽन भिधानमेवेति पण्डिताः। वस्तुतस्तु समः समीति सूत्रेऽकचोऽनभिधान-कल्पनं भाष्यप्रामाण्येन नोपलभ्यामहे किन्तु इदमोऽन्वादेशेऽनुदात्त इति सूत्रे भाष्ये विचित्रास्तद्धितवृत्तय इत्यकच्च न ज्ञायत इत्युक्तम् । तद्भाष्यप्रामाण्येनात्राकचोऽभावे मिङित्युक्तेरूपाविशेषोक्तिः शेखरस्य युक्तैव किं च सम्यगर्थसशब्दे कुत्सासम्भवोऽपि नास्ति सूत्रकारेण तु समिग्रहणे विष्वगूदेवयोरित्यनुवृत्तिर्माभूदिति कृतम् । यदा तु टेरित्य-नुवर्त्य सम इत्युच्यते तदा न किञ्चिद्दुष्टमिति तत्त्वप्रकाशिकायां स्प-ष्टम्॥**सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः**। ननु पिदार्द्धधातुकयोरित्येव कर्त्तव्य-मार्द्धधातुकसाहचर्य्याद्धातोरित्युच्चार्य्य विहितस्य पितोर्ग्रहणात्सुलु इत्यादौ न दोषः **सार्वधातुकमपिदिति** सूत्रं मास्तु समाधानं साहचर्य्य-मनित्यज्ञापनार्थत्वं सूत्रस्येति कृत्वोर्थग्रहणं सूत्र इति न्यासेन शेखरे खण्डि-तमेवं फलन्तु **सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेत्यत्र** सिच्साहचर्य्यमनाहत्याभ्य-स्तात्परस्य ङित्सम्बन्धिनो लङ्स्थानिकस्यापि झेर्जुस्सिद्धोऽदढु अबोभुवु-रिति पण्डिताः॥वस्तुतस्तु **सार्वधातुकमपिदिति** न सादीनां ङित्वार्थ तेन हतो हथ इत्यादावनुनासिकलोपः ग्रहिज्यादिषु सम्प्रसारणादि सेत्स्यति । न च तिङः पित्संज्ञाविज्ञानादपि तिङ्दुर्लभ इति वाच्यम् । तिङ्संज्ञावि-धावौपदेशिकपित्वस्य सामर्थ्येनाश्रयणात्सार्वधातुकप्रदेशे तु पिद्ग्रहणमे-वास्तु । किञ्च अपिद्ग्रहणमसंयोगाल्लिट्किदित्युत्तरार्थमपि वाच्यम् । पिदार्द्धधातुकयोरिति तु पिति ङितीति निषेधादौपदेशिकपित्स्वेव प्रवर्त्तते न दोषः कैश्चिदिति चेत् प्रदेशेषु पित्पदेन कृत्रिमस्यैव ग्रहणेनाभ्यस्तस्याचि पिति इति निर्देशेऽपि इत्संज्ञको यः पिदौपदेशिक इत्यर्थस्यावश्यकत्वेऽपि शास्त्रे उभयगतिविज्ञानात्तस्यानुदात्तेङिदुदुपदेशाल्लसार्वधातुकमिति पिदि-त्युच्यमाने एव श्नुचोः पिति रुदादिभ्यः पिति तु रुस्तुसम् समः पिति यव

पीति अकृत् पितो दीर्घ इत्यादौ संदेहापत्तेरेव स्यात् कृत्रिमपितो ग्रहणे सत्यपि चेत् ङीत्वस्यैवाभावे सुप्तिङन्तं पदमिति पदत्वानापत्तिस्तथा च रुदिहित्यादौ तिङ्ङतिङ इति निघातानापत्तिः उभयोः संज्ञासंज्ञयोर्ग्रहणं पूर्व एवेत्युक्तम्। अथ पित्संज्ञा न क्रियते सार्वधातुकप्रदेशेषु संज्ञिनिर्देशोऽस्तु तिङ् शिदिति सार्वधातुकसंज्ञायान्तु तिङ्शब्दादार्द्धधातुकयोरित्यादिआर्द्धधातुकतिङ्शिदिति वक्तव्यम् लिट् चेति वचनाल्लिङादेशास्तिङामार्द्धधातुकत्वं यत्र शितोऽसम्भवस्तत्र तिङ्ग्रहणमेव सार्वधातुकस्थले कार्यं सार्वधातुकमपिदितितिङ्शिदपिदिति वक्तव्यम् तिङ् शितियगित्यत्र धातोरित्युच्चार्य विहिततिङ्शिति यग्विधानाल्लिहो दुह इत्यादौ कर्म्मं शसि न दोषः शिदार्द्धधातुकयोरित्यत्रार्द्धधातुकसाहचर्याद्व्रीहीनित्यादौ न गुणः अपितः शितोऽङित्वे च घोर्ङितीति गुणो दुर्वार इति वाच्यम्॥ एवन्तर्हि धातोस्तिङः शिदपिदिति वक्तव्यम् विहितविशेषणत्वाददोष इति केचिद्वदन्ति इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य अत्र मूले एकादेशशास्त्रनिमित्तविसर्गस्थानेऽनेन सूत्रेण न षः कस्कादिषु भ्रातुः पुत्रस्य पाठादिति अत्र पूर्वपक्षः षत्वतुकोरसिद्ध इति षत्वे कर्त्तव्ये एकादेशस्यासिद्धत्वादिदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येत्यस्याप्रवृत्तेः कस्कादिषु पाठसामर्थ्यात्षत्वमिति मातुः कृपेत्यादौ शङ्कैव नास्तीति तन्न। पदान्तपदाद्योरेकादेशस्यैवासिद्धत्वमिति भाष्यसिद्धान्तात् तेन ज्ञापकत्वं सम्यगेव तेन परिवीषु परिजीषु इत्यादौ षत्वमिति ज्याव्येञ्भ्यां क्विपि ग्रहिज्येति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे हल इति दीर्घे आदेशप्रत्यययोरिति सुपः सस्य षत्वे कर्त्तव्ये पदान्तपदाद्योरेकादेशाभावात् पूर्वरूपस्य नासिद्धत्वमन्यथाऽकारेण व्यवधानादिणः परत्वाभावात्सस्य षत्वं न स्यात् यथा वृक्षेच्छत्रमित्यत्रापि सिद्ध एकादेश इति च्छे चेति तुक् न। वस्तुतस्तु इग्यणः सम्प्रसारणमित्यत्र साचः सम्प्रसारणमित्येव सूत्रमस्तु सम्प्रसारणाच्चेति मास्तु वृक्षेच्छत्रमजयेच्छत्रमित्यत्र तुङ्निवृत्त्यर्थषत्वे तुकि पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्ध इति नियमः स्वीकार्यः एवञ्च

भ्रातुःपुत्रशब्दः कस्कादिषु विध्यर्थ एव न ज्ञापक इति समाधानं विभावयन्तु सुधिय इति पण्डिताः । वस्तुतस्तु वृक्षेच्छत्रमित्यादावसिद्धत्वे पदान्ताद्वेति नियमं विना न सिध्येदतो नियमोऽयमावश्यक एतन्नियमाश्रयणात्सम्प्रसारणङीषु सुसिद्ध एकादेश इति वक्तव्यमिति वार्तिकं कर्त्तव्यं भवति शकहूषु परिवीषु वृक्षेच्छतम् अजपेच्छतम् इति वार्तिकोदाहरणानि नियमे एव सिध्यन्ति अत्र नियमे शङ्कितं भाष्ये यदि पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धस्तर्हि ओषधौषूधीत्यत्रासिद्धत्वाभावे षत्वं प्राप्नोति शसि पूर्वसवर्णदीर्घे सस्य रुत्वं विसर्गः कः कुत इति कृधिकृतेष्वनिदितेरिति सत्वे तत्र समाहितं भाष्यकारेणैव कस्कादिषु भ्रातुःपुत्रस्य पाठादेशात्परस्य न षत्वमिति ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षया कुप्वोः परत एव न षत्वं तेन शकहूषु परिवीष्वित्यादावदोषः षत्वतुकोरसिद्ध इत्यत्र पूर्वपदान्तपरपदाद्योरेकादेशोऽसिद्ध इति व्याख्यातं तत्रैव भाष्ये तेन पदान्तपदाद्योरिति नियमे सिद्धे सिद्धं वृत्रहच्छत्रमित्यादिपदशब्देन पदयोग्योऽपि गृह्यते अधीत्यप्रेत्येति भाष्योदाहरणात् परिविपूर्वस्येणः क्विबन्तस्य तुगभावः परिवीयेति ल्यबन्ते च न तुक् अनभिधानात् तदुक्तं प्रत्ययलक्षणमित्यत्र भाष्ये वक्ष्यति अत्र परिहारं इहापि परिविरिति शास्त्रपरविप्रतिषेधेन परत्वाद्दीर्घत्वं भविष्यतीति आशयमाह कैयटः सति प्रत्यये यत्कार्य्यं भवति तल्लुप्तेऽपि भवतीति सूत्रार्थः परिवीयेत्यादौ च सति प्रत्यये दीर्घो दृष्टोऽन तुगिति परिवीरित्यत्रापि दीर्घ एव भवतीति एतेनाधीत्य प्रेत्येत्यत्र तु दीर्घौ दृष्टौ तेनात्र तुक्यसिद्ध इति युक्तैव अत एव औषधीत्यत्रासिद्धत्वान्न ष इति भाष्ययोरविरोध इति केचित् । **आडजादीनाम्** न चाजादीनामपि लङ्लुङ्लृङ्क्षित्यडेवास्तु किमनेन सूत्रेण **आटश्चेति** अटश्चेत्येवास्तु अस्वपो हसन्नित्यत्राड्गार्ग्यगालवयोरिति स्वपोऽडागमे वृद्धिस्तु न अटश्चेत्यत्रोपसर्गाद्द्दातिधाताविरत्यतो धाताविरत्यपकृष्य तेन धात्ववयवेऽच्येव वृद्धिरिति न दोषः आणनद्या इत्यत्र तु अडिति वक्तुमशक्यः बहुश्रेयस्यै पत्ये इत्यादौ वृद्धिबाधकमतो

गुण इति पररूपं माभूदिति अड्विधानन्तु बहुश्रेयस्यामित्यादौ नुडबाधनेन चरितार्थमटश्चेति धात्ववयवेऽच्येव प्रवर्तते आटि सति तु वृद्धिरेचीति वृद्धिरित्याटश्चेति सूत्रस्थशेखरग्रन्थः अदधातोशेखरे तु अटश्चेत्येवास्तु आर्तीदैधतेत्यादौ तु न दोषः अतो गुणे नाट इति न्यासेन सिद्धत्वात्। एवञ्च बहुश्रेयस्यै इत्यादावटश्चेति वृद्धिं विधाय पररूपबाधकमुभयथा बहुश्रेयस्यै इत्यादौ पररूपं स्यादेव आण्नद्या इत्युक्ते स्याट्याटोर्दीर्घान्तत्वान्नास्ति पररूपशङ्का तथापि पररूपं परत्वात्स्याद्बहुश्रेयस्यै इत्यादौ तदर्थमाण्नद्या इति वक्तव्यमटश्चेति चकारेण पुनर्वृद्धिविधानं बाधकबाधनार्थं तेनार्थेनैवाटः पररूपमात्रं न इति न्यासेऽपि तदेव ओमाङोरुसीति न वक्तव्यमिति भाष्योक्तेरुभयथा उस्योमाङ्क्ष्वाट इति नारम्भणीयमिति पण्डिताः। न माङ्योगे इति सूत्रे आडजादीनामिति प्रत्याख्यानपरभाष्यं तु।

अजादीनामटासिद्धे वृद्ध्यर्थमिति चेदटः।
अश्वपो हसतीत्यत्र धातौ वृद्धिमटः स्मरेत्।

कथमिति चेद्योगविभागः करिष्यते अटः अचिः वृद्धिर्भवति ततः उपसर्गादृति वृद्धिर्भवति ततो धाताविल्युभयोः शेषः अतो भाष्याच्चकारप्रत्याख्यानं स्पष्टमायाति आटीदित्यादौ पररूपमाशङ्क्योक्तं पररूपं गुणेनाट इति अनेनैव सिद्धे उस्योमाङिति न वक्तव्यं भवतीति सदो माङोरुसि तत्सममिति बहुश्रेयस्यै इत्यादौ वृद्धिस्तु इति से पररूपे निषिद्धे प्रतिबन्धकाभावाद्वृद्धिरेचीत्येव अत्र पक्षे आण्नद्या इति वक्तुं शक्यः अटश्चेति चकार ओमाङोश्चेति चकार उस्योमाङिति पररूपनिषेधार्थं च वार्तिकं नाश्रयणीयं भवति अटश्चेत्यत्र भाष्यरीत्या तु आट इति वक्तुश्चकारेण पररूपवारणे सिद्धे उस्योमाङिति न कर्त्तव्यं धात्वपकर्षणाटश्चेत्यस्यापकर्षणाप्राप्त्या आण्नद्या इति दीर्घोच्चारणमावश्यकं वृद्धिरेचीति बाधित्वा पररूपापत्तेः। न चाड्विधानसामर्थ्यात्पररूपाभावः शङ्क्यः आण्नद्या इति वक्तव्यं नाड् इति गौरवान्न कर्त्त-

व्यमित्याह केचित्तु वा सुप्यापिशलेरित्यत्राप्यापिशलिग्रहणेनैव सिद्धे
वाग्रहणमट इत्यत्रानुवृत्त्यर्थम्व्यवस्थितविभाषार्थं तेनास्वपो हसन् बहुश्रे
यस्यै इत्यादिसिद्धं धात्वपकर्षो वृद्ध्यर्थं चकारकरणं दीर्घोच्चारणमाट इति
न कर्तव्यमेव एवञ्चाट्स्याटोर्दीर्घोच्चारणमाण्नद्या इत्यत्र दीर्घोच्चारणम
प्यनावश्यकमेव व्यवस्थितविभाषया सिद्धेः यद्वा शरावयवांगुल्यादि
हस्तपादाङ्गुलिरित्यादिरूढव्यवहाराद्याट्स्याटोष्टकारोकारोकारस्याप्यव-
यव इत्यट इति वृद्धिः सिद्धैवेत्याहुः न चाडजादीनामिति छन्दसि हलन्
अपुनहूआवित्यादौ दीर्घार्थमिति वाच्यम् । छन्दोर्थं बहुलं दीर्घो दृश्य
तद्यथा पुरुषो नाह इति भाष्ये समाधानात् । न चेणत्स्योर्लङिझौ इणे
यणिति यणि श्नसोरल्लोपे अटि आयन्नासन्निति न सिध्येदिति वाच्यम्
इणस्त्योरन्तरङ्गत्वात् इडागमेऽट इति वृद्धौ नास्ति दोषः इणो यणित्य
त्रैरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य इत्यत एरित्यपकृष्टः श्नसोरल्लोप इत्यत्रादि
तपरकरणात् पश्चाद्यणलोपयोरप्राप्ते नचागमेऽपि वार्णादाङ्गमिति न्याया
त्प्रागेव यण्लोपौ प्राप्नुतः इत्याङ्वचनमिति वाच्यम् । इणस्त्योरन्तरङ्ग
त इति भाष्याच्छ्वोः शूडनुनासिकेचेति सतुक्कनिर्देशाच्चेयमनित्याऽन्यथ
गत्वा च्छस्य शादेशे तुकोऽप्राप्त्या सनिर्देशो व्यर्थः स्यादिति भाष्ये
ध्वनितम् ॥ भूवादयो धातवः ॥ क्रियावाचिनः किम् याः पश्यति
चास्य पाशब्दस्य लाक्षणिकत्वान्न धातुसंज्ञेति वाच्यम् भ्वादिषु लाक्ष
णिकानामपि अश्चत्यादीनां दर्शनेनैतद्विषये तत्परिभाषायाऽप्रवृत्ते
"नकारजावनुस्वारपञ्चमौ झलि धातुषु । सकारजश्शकारश्चे
षाट्टवर्गस्तवर्गजः" इत्यभियुक्तोक्तेरिति मनोरमोपरि शब्दरत्नग्रन्थ
अत्रायं पूर्वपक्षः धातुसंज्ञाम्प्रति अनुस्वारसवर्णादीनामसिद्धत्वेन प्रतिपदो
क्तस्यैवासम्भवे न लाक्षणिकपरिभाषया पश्यतीत्यत्र दोष इति शब्द
रत्नग्रन्थोऽसङ्गतः किञ्च क्रियावाचिनः किमित्यस्य वाकरोति व
भवतीत्येव प्रत्युदाहरणं सम्भवति वा शब्दस्य धातुत्वेऽधातुरिति निषेध
त्प्रातिपदिकत्वाभावे सुपोऽनुत्पत्त्या पदत्वाभावात्तिङ्ङतिङ इति निघा

न स्यात् अत्र समाधानम् अर्थवत्सूत्रेऽधातुग्रहणस्य त्यागेन वा करोतीन्यादावदोषः न चाहन्नित्यस्यापि प्रातिपदिकत्वेन लोपापत्तिरिति वाच्यम्। न लोपोऽतिङ इति न्यासेन वारणात् राजीयतीत्यादौ तु न दोषः प्रत्यासत्या तिङन्तनिरूपितं यस्य पदत्वं तन्निमित्तात्परस्य लोप इत्यर्थाद्रामानित्यादौ तु नलोपो न अन्यथा तस्माच्छसो लोपः इत्येव ब्रूयादिति पण्डिताः। वस्तुतस्तु वाशब्दे निपातसंज्ञाप्राप्ता धातुसंज्ञाया बाधिका भविष्यति, धातुसंज्ञा भवतीत्यादौ चरितार्था निपातसंज्ञा चाह प्रभृतिषु चरितार्था वाशब्दस्य परत्वान्निपातसंज्ञैव या पराऽनवकाशा चेत्याकडारादेकासंज्ञेत्यत्र सूत्रे ऊकालसूत्रे च भाष्ये प्रसिद्धत्वात् अन्तरङ्गत्वं तु भ्वादिवादिगणसापेक्षत्वेनोभयोः संज्ञयोः सममेव गणोपस्थितशब्दबाहुल्येन बहिरङ्गता तु धातुसंज्ञाया एव भुवश्च महाव्याहृतेरित्यत्र महाव्याहृतिग्रहणात् यावत्पुरानिपातयोरित्यत्र निपातग्रहणाच्च निपाते प्रतिपदोक्तव्यवस्थेति मनोरमादिग्रन्थकाराशयः। प्रातिपदिकसंज्ञाया निपातसंज्ञा बाधिकैवाविरोधात् निपातः प्रातिपदिकमिति विशेषवचनात् रामानित्यादौ सस्य लोपस्तु न कृतः सस्य नत्वे नलोपे तस्यासिद्धत्वाद्राममासयतीत्यादौ दीर्घाभावे तुको भावार्थत्वात्तस्योति अथ धातुग्रहणप्रत्याख्याने यद्याग्रहस्तवास्ति चेत्तर्हीत्थं न्यस्यतां नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति तावतापि मात्राद्वयलाघवादिति तत्त्वप्रकाशिकायां स्पष्टम्॥ **अचः परस्मिन्पूर्वविधौ**॥ अत्र शेखरः अत्र सूत्रे प्रयोगेऽच्स्थानिक इत्यर्थो न तु सूत्रे स्थानित्वेनोद्देश्यताच्स्थानिक इत्यर्थस्तेन णिलोपादेरनेन स्थानिवत्त्वं सिध्यति अत एव चङ्परनिर्ह्रासे ण्यन्ताण्णिचि अवीभवदित्यादिसिध्यर्थो निषेधः। सार्थकः इति जुहुव इत्यत्र शेखरोक्तप्रयोग परनिमित्तकत्वाभावेऽपि श्लपः परनिमित्तत्वे परम्परया लोपनिमित्तत्वेन स्थानितयाऽत्रादेशस्याभावेन स्थानिवत्त्वाभावाच्छ्रुत्वमाश्रित्य न गुण इत्युक्तम् तत्पूर्वापरविरुद्धम् वस्तुतोऽकारस्यैव श्लुत्वेन स्थानिवत्त्वस्य दुर्वारत्वादिति पण्डिताः

तत्रेत्थं विरोधपरिहारः साक्षात्परनिमित्तकता तत्र प्रायोगिकस्थानिता परम्परया प्राप्तायां सौत्रस्थानितेति एवमेव हि प्रयोगाणां गतिर्भवति नान्यथेतिबोध्यम् । यत्तु वेरित्यत्र स्थानिवत्त्वेन उपात्ताचस्थानिसत्त्वाच्चङ्परनिर्ह्रासे इति वचनं वारि आख्यादवीव इत्यादौ चरितार्थमतः सूत्रे एवाच्स्थानिक इत्युक्ते सर्वेष्टसिद्धिरित्युक्तम् । तन्न । टिपदेनाच एवग्रहणादत्रादेशाभावेनादोषात् अत एव मरुतमाचष्टे मारयतीति वृद्धौ कृतायां न स्थानिवद्भाव इति दिक् ॥ इति ॥

इत्युत्तरपक्षावली समाप्ता ।

SERVICE
200
SERVICE
200